

Планіроўка і забудова горада

Планіроўка

Старадаўняя Гародня ў параўнанні з іншымі невялікімі населенымі пунктамі займала значна большую плошчу і вылучалася сваёй маштабнасцю. А разнародны архітэктурны краявід надаваў гораду непаўторнасць. І гэта заўсёды кідалася ў вочы падарожнікам, купцам ды пілігрымам і заставалася ў іхняй памяці.

У колішнія часы прыгажосць Гародні надавала стракатае вулічнае павуцінне, запоўненае невысокімі адна-ці двухпавярховымі драўлянымі і фахверкавымі сядзібамі; пагоркі, на верхавінах якіх узвышаліся манументальныя постаці храмаў; лагчыны, у якія то вёртка падалі, то ўзбіраліся маленькія ды вузкія вулачкі; высокія наднёманскія берагі з шматузроўневымі тэрасамі; Нёман з ягоным прытокам Гараднічанкай, якія прытульна абдымалі горад²³.

Планіроўка горада — гэта не толькі шумлівыя вуліцы, злучаныя невялічкімі завулкамі, ці рынкі, якія пульсуюць жыццём. У гарадскім краявідзе знаходзяць сваё адлюстраванне розныя формы жыцця ягоных жыхароў, іхнія імкненні, духоўныя запатрабаванні, матэрыяльныя магчымасці, звычаі ды паводзіны. Разгалінаваная вулічная сетка старадаўняй Гародні, запоўненая разнастайнай забудовай, не фарміравалася ў адпаведнасці з антычнымі ўзорамі ідэальнага горада ці рэнесансавымі распрацоўкамі тэарэтыкаў італьянскага Адраджэння, а складалася пад уплывам штодзённых практычных патрэб мяшчан. Планіровачныя формы Гародні былі своеасаблівым люстэркам планіровачных канонаў ды эстэтычна-будаўнічых уяўленняў, уласцівых гарадскім асяродкам беларускіх земляў.

Пачынаючы вандроўку па вулічнай сетцы, складзенай яшчэ ў сярэднявеччы, варта спыніцца на характарыстыцы ландшафту Панямоння, да якога дапасоўваў свае формы горадабудаўнічы ансамбль Гародні. Нагадаем, што горад вырас на Гарадзенскім узвыш-

²³ J. Hardziejew, *Użytkowanie przestrzeni Grodna w dobie nowożytnej // Przegląd Wschodni*, Warszawa, 2001, t. 7, z. 4 (28), s. 1069-1093.

шы, праз якое праходзіць маляўнічая даліна Нёмана. Менавіта ля краю ягонай даліны на вялізным плато ды рачных тэрасах было заснавана старадаўняе гарадзенскае паселішча. Размяшчэнне на высокіх нёманскіх узгорках, ахінутых шматлікімі ярамі, якія разразалі край даліны, узнімала абарончае значэнне замка ды пасадаў, што прымыкалі да яго. Сярэднявечны горадабудаўнічы ансамбль займаў вялізную плошчу і складаўся з замка, што ляжаў у сутоцы Нёмана і ягонага прытока Гараднічанкі, вакольнага горада ды шэрагу гандлёва-рамесных пасадаў (ля Барысаглебскай, Малой і Прачысценскай царкваў і на Падоле).

Пачынаючы з канца 13 ст. у выніку працяглай паласы крыжацкіх нападаў развіццё горада выразна запаволілася. Не выклікае сумнення, што гэтыя падзеі не маглі не аказаць уплыву на развіццё гаспадаркі горада, але яны таксама пакінулі свой след на ягонай карце. Планіровачнае развіццё горада было спынена, што даводзіць факт узвядзення вакол яго на пачатку 14 ст. лініі гарадскіх умацаванняў. Цяжка адназначна сказаць, як выглядалі абарончыя валы даўняй Гародні. Нельга выключыць магчымасці, што гэта былі земляныя валы з драўлянымі парканам ці зрубамі-гароднямі ды забрукаванымі звонку схіламі.

Па ўсёй верагоднасці, на пачатку 15 ст., калі крыжацкая нававала была спынена назаўсёды, абарончыя ўмацаванні сярэднявечнага горада, якія доўгія дзесяцігоддзі стрымлівалі варожыя напады, а таксама выключалі магчымасць тэрытарыяльнага росту паселішча, былі зрыты. Ад гэтага моманту неабмежаваная звонку гарадская прастора атрымала развіццё ў паўночным ды ўсходнім напрамках, распасціраючыся на вялікім па плошчы плато²⁴.

Такім чынам, ужо ў 15 ст. прасторава-планіровачная кампазіцыя горада складалася з двух фрагментаў, якія выразна адрозніваліся адзін ад аднаго: радыяльна-кальцавой кампазіцыі заходняй часткі горада, што тулілася да замка, ды новага планіровачнага комплексу, які характарызаваўся пэўнай рэгулярнасцю²⁵.

Варта, аднак, звярнуць увагу на той факт, што, у адрозненне ад заходнееўрапейскіх гарадоў, планіроўка Гародні не сфарміравалася ў выніку распрацаванага горадабудаўнічага праекта, здзейсненага, як гэта, напрыклад, адбывалася ў некаторых гарадах Польшчы, адразу пасля атрымання горадам права на самакіраванне. Наадварот, сваімі каранямі яна сягала сярэднявечных горадабудаўнічых традыцый²⁶. Менавіта таму складанне нерэгулярнай мадэлі

²⁴ Вынікі археалагічных раскопак дазваляюць вызначыць месца магчымага размяшчэння абарончай лініі сярэднявечнага горада. Адзін з яе фрагментаў праходзіў на поўнач ад даўняй Прачысценскай царквы, ля якой у 17 ст. быў пабудаваны кляштар базільянак (*Nowy kodeks dyplomacyjny Mazowsza*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, cz. 2, Wrocław, 1989, s. 178; А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 27, 44, 70, 75, 77; Ю. Гардзеў, *Планіроўка Гродна ў другой палове 13—пачатку 15 ст.* // *Гістарычны альманах* (далей ГА), Гродна, 1998, № 1, с. 13-26).

²⁵ Е. Квитницкая, *Планіровка...*, с. 15.

²⁶ Напрыклад, у земскіх кнігах Гарадзенскага павета 1539 г. упамінаецца „*лицца добровольная за Неманом*”. Аналагічная сітуацыя назіралася не толькі ў горадзе, але і ў

вулічнай сеткі Гародні расцягнулася на доўгія дзесяцігоддзі. Доказам сказанага з’яўляецца той факт, што кожная вуліца характары-завалася ўласцівай толькі ёй даўжынёй ды акрэсленай колькасцю сядзіб. Пры аналізе гарадскіх планаў 18 ст. кідаюцца ў вочы вуліцы ламанай (напрыклад, Плябанская ці „вуліца, якая ідзе з Азёрскай”) ды крывалінейнай канфігурацыі са зломамі ў пралёце, з’яўленне якіх было абумоўлена хаатычна сфарміраванай забудовай. Таму ў фарміраванні горадабудаўнічай панарамы Гародні галоўную ролю адыгралі не столькі эстэтычныя каштоўнасці, колькі ўтылітарныя грамадскія патрэбы.

Пры гэтых акалічнасцях тэзіс аб развіцці геаметрычнай сістэмы рэгулярнай квартальнай планіроўкі з уніфікаванымі стандартнымі пляцамі ў выпадку навачаснай Гародні можна палічыць неабгрунтаваным. Хаця з другога боку, калі згадзіцца з меркаваннем, што наданне Магдэбургскага права Гародні ў 1496 г. не спарадзіла радыкальных пераўтварэнняў у планіровачнай кампазіцыі горада²⁷, то нельга адкінуць магчымасці ягонага ўплыву на паскарэнне ўпарадкавання гарадской прасторы ды яе будаўнічае асвойванне.

Да найбольш грунтоўных крыніц, якія даюць уяўленне аб планіроўцы ды горадабудаўнічых пераўтварэннях, адносіцца валочная памера Гарадзенскай эканоміі, падрыхтаваная ў 1560—1561 г. „спраўцам” гарадзенскага стараства Себасцянам Дыбоўскім ды гаспадарскім рэвізорам Лаўрынам Войнам. Мяркуючы па дадзеных гэтага інвентару, горад складаўся з правабярэжнай і левабярэжнай частак, трох плошчаў (галоўнага, Нямецкага ды занёманскага рынкаў) ды трыццаці двух вуліц. Шматлікія вуліцы мелі доўгія, часам нават падвойныя назвы. Пяць трактаў, напрыклад: Стары Верцялішскі, Адэльскі ці Кузніцкі — у дакуменце былі адначасова названы вуліцамі²⁸, што магло сведчыць аб працэсе іхняй забудовы. Адносная „рухомасць” межаў ды адсутнасць гарадскіх муроў не стрымлівалі развіццё вулічнай сеткі вонкава. Аб гэтым сведчыць факт пашырэння паўночна-ўсходняй мяжы горада коштам вымярэння новай вуліцы Мясніцкай²⁹.

Да 50-х гадоў 16 ст. адносіцца першая гарадская рэгулярная перапланіроўка, праведзеная на занёманскім прадмесці Гародні, шматлікія сядзібы якога з’яўляліся гаспадарскай уласнасцю. Нагадаем, што памянёныя мерапрыемствы належыць звязваць з уставай на валокі 1557 г.³⁰ У яе выніку на гарадзенскім Занямонні „для леп-

Гарадзенскім павеце. Як вынікае са скаргі каралеўскіх сялян, у 1553 г. гаспадарскі зямлянін „*Михал Стрельковский через поле их властное от двора своего Нетечи улицу себе ново вделал, где перед тым николи не бывала*” (АВАК, т. XVII, с.135; т. XXI, с. 33).

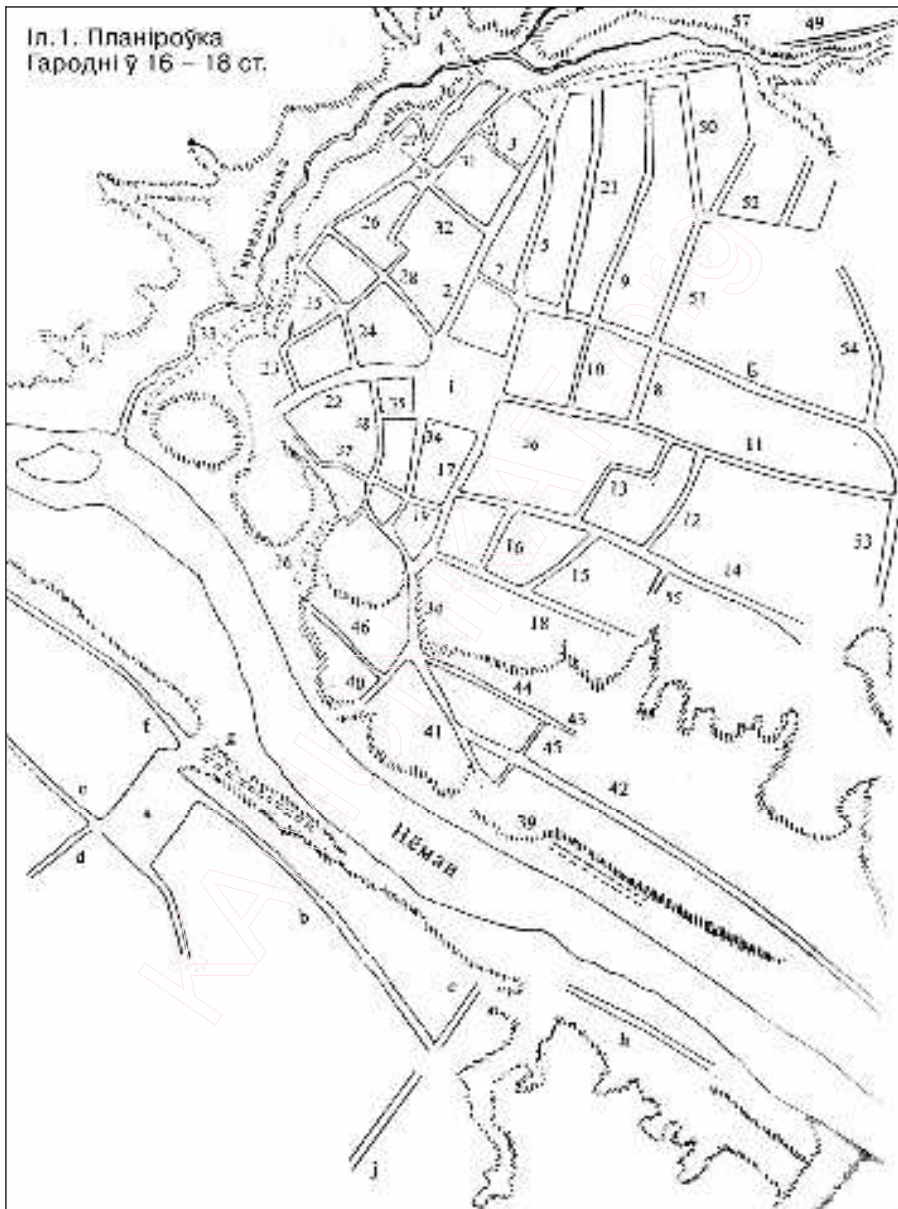
²⁷ S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 247.

²⁸ ПКТЭ, т. II, с. 25-64.

²⁹ Тамсама, с. 54.

³⁰ Аб гэтым сведчыць вялікая колькасць незаселеных плячаў — аж 84 з 173 — у левабярэжжы Гародні, кожны з якіх быў вымераны ў 2 прэнты (ПКТЭ, т. II, с. 56; S. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI—XVII w. // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, red. J. Wyrozumskiego, Kraków, 1996, s. 82).

шага парадку на роўныя часткі [...] старадаўна заселены”³¹ былі вымераны квадратны Рынак ды чатыры вуліцы з пляцамі стандартных памераў (2, 2 ½, 3 і 5 ½ прэнта²)³². Яскравым пацвярджэннем сказанага з’яўляецца прывілей караля Жыгімонта Аўгуста 1562 г., у якім нагадвалася аб неабходнасці вымярэння сядзіб за Нёманам³³.

³¹ ПКГЭ, т. II, с. 56.

³² Тамсама, с. 54-64.

³³ АВАК, т. VII, с. 83.

Легенда плана

Правабярэжны горад

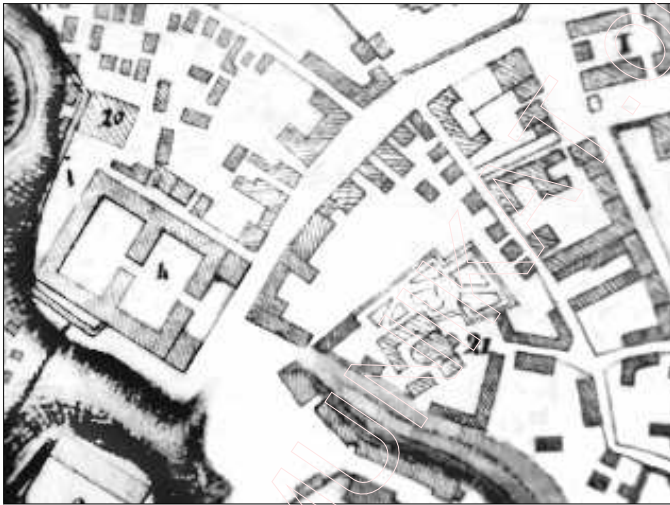
1. Рынак
2. Віленская вуліца
3. Завулак за Св. Духам
4. Віленскі гасцінец
5. Калюцінская вуліца
6. Мірсніцкая (Рэзніцкая) вуліца
7. Вулачка Цесная з вуліцы Віленскай да Рэзніцкай
8. Вулачка да Васкрасенскай царквы
9. Вуліца, якая ідзе каля дом Яна Хайноўскага да вады
10. Вулачка побач Калегіум экс-езуіцкі ў вуліцу Азёрскай да Рэзніцкай
11. Азёрская вуліца
12. Навікоўская вуліца
13. Вуліца, якая ідзе з вуліцы Азёрскай
14. Дзямянаўская вуліца
15. Аліскоўская вуліца
16. Вуліца Другая з вуліцы Дзямянаўскай
17. Вуліца з Рынку на Падол
18. Бернардзінскі завулак (Бернардзінская гара)
19. Вулачка пераходная з вуліцы Бернардзінскай на Маставую
20. Вуліца новапалантаваная ад дома Каваліцкага на Бернардзінскую гару (1790)*
21. Златарская вуліца
22. Жыдоўская вуліца
23. Школьная Жыдоўская вуліца
24. Цесная Жыдоўская вуліца
25. Вуліца ад школы і Цеснай вуліцы да могілак
26. Вуліца з Нямецкага рынку каля могілак жыдоўскіх
27. Вуліца над ірвом Гарадніцы
28. Плябанская вуліца
29. Нямецкі рынак
30. Вуліца з Нямецкага рынку да ірва Гарадніцы
31. Траецкая вуліца
32. Вуліца з боку Нямецкага рынку да Віленскай вуліцы
33. Падгор'е над ракой Гараднічанкай
34. Маставая вуліца
35. Вулачка да царквы Саборнай
36. Вуліца ад ірва да перавозу
37. Вулачка з той жа вулачкі да вуліцы Замкавай
38. Вулачка, што ідзе з Замкавай вуліцы да царквы (Партыкулярная)
39. Вуліца на беразе Нёмана
40. Вуліца побач двор пана Халецкага да Нёмана
41. Вуліца ад Нёмана да царквы Чэснага Хрэста
42. Падольная (Плутніцкая) вуліца
43. Вуліца за Вараб'ём
44. [Гара над Нёманам]
45. Вуліца ад Хілімона
46. Садоўніцкая вуліца
47. Мясніцкая вуліца*
48. Старая Верцялішская дарога
49. Дарога новая ў Верцялішкі
50. Басняцкая вуліца
51. Польная вуліца
52. Падвальская вуліца
53. Ерусалімскай
54. Новаўдзяляная вуліца
55. Крывая вуліца
56. Сянны рынак
57. Гарадніца

Занёманскае прадмесце

- a. Рынак
- b. Горніцкая вуліца
- c. ад вуліцы Адельскай да перавозу
- d. Кузніцкая вуліца
- e. Навадворская вуліца
- f. Лабенская вуліца
- g. Дамы ад Лабна і борка да перавозу
- h. Рабяўская вуліца
- i. Сідранскі гасцінец*
- j. Варшаўская вуліца

* дакладная лакалізацыя вуліцы не магчыма

Пяройдзем да апісання асобных кампазіцыйных элементаў даўняй Гародні. Як вядома, найстаражытнейшая заходняя частка мясцілася ў міжрэччы Нёмана і Гараднічанкі³⁴. Аб сярэднявечным паходжанні гэтага раёна сведчыць ягоная радыяльна-кальцавая планіроўка, якая абмяжоўвалася замкавым узгоркам ды лініяй гарадскіх абарончых умацаванняў. Цэнтральнай воссю гэтага раёна была Замкавая вуліца, якая злучала галоўную гарадскую плошчу, Рынак, з замкавым узгоркам. У мінулым гэтую артэрыю, заселеную пераважна жыдамі, называлі, акрамя таго, „*вуліцай Жыдоўскай з Рынку да Замка*”. З поўначы дзвюма перпендыкулярнымі лініямі ў яе ўпадалі дзве невялікія вузкія вуліцы — Школьная Жыдоўская ды Цесная Жыдоўская вуліца. Ролю паўночнай восі гэтага раёна выконвала Плябанская вуліца, якая ішла з галоўнага ратушавага Рынку ў паўночным накірунку, у бок Нямецкага рынку.

Іл. 2. Планіроўка заходняй часткі Гародні. Фрагмент плана горада 1812 г.

Наступны элемент планіровачнай кампазіцыі Гародні мясціўся над Гараднічанкай, на паўночны ўсход ад вулічнай сеткі падзамкавай часткі горада. Ягоным галоўным акцэнтам быў Нямецкі рынак. Малалікасьць пісьмовых крыніц ускладняе спробы аналізу эвалюцыі гэтай плошчы³⁵. Ва ўсякім разе няма падстаў сумнявацца ў тым, што яе ўзнікненне трэба звязваць з перыядам ранняга сярэднявечча³⁶. На працягу ўсяго 15 ст. Нямецкі рынак усё яшчэ выконваў функцыю аднаго з найважнейшых планіровачных элементаў горада. Невыпадкова манахі-аўгустынцы, якія з’явіліся ў Гародні ў канцы 15 ст., агнездаваліся менавіта ў гэтым людным ды рухлівым месцы. У гісторыі Нямецкага рынку застаецца шмат загадак, адной

³⁴ А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 70.

³⁵ На думку Алены Квітніцкай, назву Рынку далі крыжакі (Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 15). Падобную думку выказаў Станіслаў Александровіч.

³⁶ Р. Акінчыц, *Ганчарства старажытнай Гародні (XI—п.п. XV ст.) // Краязнаўчыя запіскі* (далей КЗ), вып. 4, Гродна, 1997, с. 56.

з якіх з'яўляецца ягоны раптоўны заняпад, які, як можна меркаваць, адбыўся ў першай палове 16 ст. Магчыма, гэты працэс падштурхнулі імклівы рост гарадской тэрыторыі ды ўзнікненне іншых планіровачных дамінант.

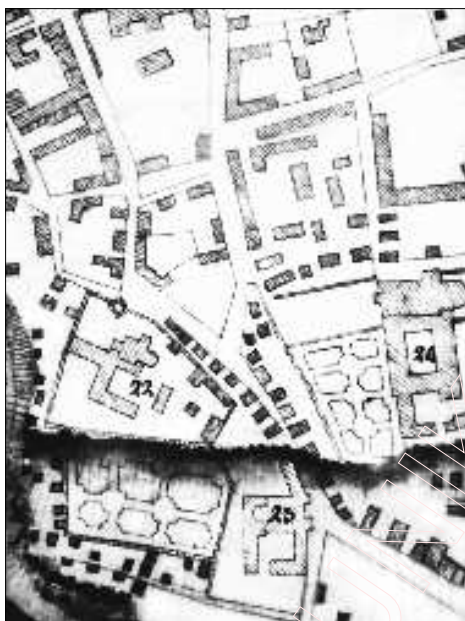

Іл. 3. Планіроўка паўночна-заходняй часткі Гародні. Фрагмент плана горада 1812 г.

Вуліцы гэтага раёна ішлі дзвюма парамі да Нямецкага рынку па заходнім ускрайку плато, што ўзвышалася над тэрасай Гараднічанкі. Да іх ліку адносіліся: „вуліца з рынку Нямецкага да Гарадніцы”, „вуліца з рынку Нямецкага да ірва Гарадніцы” і „вуліца з рынку Нямецкага каля могілак жыдоўскіх”. Ва ўсходнім накірунку вяла „вуліца з боку рынку Нямецкага да вуліцы Віленскай”. Уздоўж паўночнай брoўкі гараднічанскага ўзгорка праходзіла невялікая вуліца „Над ірвом Гарадніцы”, ці Могілкавая.

З галоўнага Рынку на Падоле, г. зн. у паўднёвым напрамку, спускаліся Маставая вуліца ды „вуліца з Рынку на Падол”, з’яўленне якіх было прадвызначана развіццём транспартнай інфраструктуры. У 17 ст. у выніку заняпаду старога нёманскага маста, які ляжаў ля падэшвы былога вакольнага горада, а таксама ўзвядзення кляштару бернардынцаў, бернардынак ды кармелітаў босых кірунак Маставой быў пераарыентаваны. Таму апошняя з гэтага часу не абыходзіла будоўлі бернардынак з захаду, як гэта было раней, а праходзіла з усходу ад згаданых кляштарных комплексаў, злучалася ў адно вулічнае рэчышча з паралельнай „вуліцай з Рынку на Падол” і ішла ў накірунку нёманскай пераправы.

У сегменце паміж Маставой і Замкавай вуліцамі, дакладней паміж задворкамі сядзіб Маставой вуліцы ды пабудовамі Прачысценскай царквы, цягнулася вуліца Партыкулярная, якая пlynна пераходзіла ў „вуліцу ад ірва вядзе да перавозу” (ці Замкавы Роў). Апошняя, на што паказвае яе назва, спускалася ў яр паміж схілам старадаўняга вакольнага горада, на якім у 18 ст. быў узведзены Новы замак, ды кляштарам бернардынак. Паралельна з вуліцай Замкавай ды перпендыкулярна да Замкавага ірва ішла яшчэ адна вуліца — Падзамча, якое злучала абшар Новага замка з Маставой.

Іл. 4. Планіроўка паўднёвай часткі правабярэжжа Гародні. Фрагмент плана горада 1812 г.

Уздоўж тэрас паўднёва-ўсходняй часткі Гародні выцягнуліся паралельныя артэры Падолы: Садоўніцкая, „вуліца да перавозу”, Падольная ды Бернардынскае падгор’е³⁷.

Іл. 5. Падол. Фрагмент плана Гародні 1795 г.

³⁷ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 стр. 21872-21874.

Вялізны гарадскі абшар займаў планіровачны фрагмент, які сфарміраваўся ў перыяд 15—першай паловы 16 ст. на ўсход і поўнач ад замка і колішняй пасадскай тэрыторыі. Вуліцы гэтай часткі Гародні можна падзяліць на дзве групы: якія фарміраваліся на восі поўдзень-поўнач і артэрыі, якія вялі ва ўсходнім напрамку³⁸.

Галоўнай камунікацыйнай лініяй паўночнага раёна горада была вуліца Віленская. Яна выходзіла з паўночна-заходняга рага Рынку і бегла ў накірунку Гараднічанкі, прыроднай мяжы горада. У гэтым месцы Віленская злучалася з паралельнай Калюцінскай вуліцай, якая ішла з паўночна-ўсходняга рынкавага рага. На ўсход ад апошняй знаходзіліся дзве паралельныя вуліцы: Златарская ды „вуліца каля дома Яна Хайноўскага да вады”, якія таксама вялі ў паўночным напрамку.

Іл. 6. Планіроўка паўночнай часткі Гародні. Фрагмент плана горада 1780 г.

Больш складаным характарам вылучалася ўсходняя частка планіровачнай структуры Гародні. Адною з яе галоўных восяў была Азёрская вуліца, якая выходзіла з цэнтральнага пункта ўсходняга боку Рынку. Другой важнай артэрыяй, якая ішла ў накірунку ўсходняй мяжы горада, была Мірсніцкая вуліца (паралельная з Азёрскай). Непадалёку ад Рынку яна крыжавалася з Калюцінскай вуліцай. Крыху на поўдзень ад Азёрскай, таксама паралельна з ёй, бегла Дзям’янаўская вуліца. Дзве згаданыя вуліцы злучаліся Навікоўскай вуліцай і „вулачкай з вуліцы Азёрскай на вуліцу Дзям’янаўскую”. На поўдзень ад Дзям’янаўскай ішлі дзве кароткія перпенды-

³⁸ W. Rewieńska, *Rozmieszczenie miast i miasteczek w północno-wschodniej Polsce* // *Przegląd Geograficzny*, t. 18, Warszawa, 1939, s. 117.

кулярна размешчаныя адносна яе вуліцы: Аліскоўская ды „вуліца другая з вуліцы Дзям’янаўскай”. У 18 ст. апошняя часта называлася „вулачкай каля палаца Агінскага і Эйсманта да бернардзінцаў”. У канцы 18 ст. у гэтым раёне з’явіліся два новыя планіровачныя элементы — Бернардзінская гара (Курганская вуліца), а таксама гандлёвы пляц, названы пазней Сянным³⁹. Нельга выключыць, што разбіты ў сегменце галоўнага Рынку ды Азёрскай (Брыгіцкай) вуліц Сяны Рынак мог быць заснаваны з улікам прынцыпаў забудовы рацыянальнага асяродка гандлю.

Іл. 7. Планіроўка ўсходняй часткі Гародні. Фрагмент плана горада 1795 г.

Апошні кампанент планіровачнай сеткі Гародні мясціўся ў ягонаў занёманскай частцы. Вынікі археалагічных раскопак сведчаць аб засяленні гэтай часткі горада ўжо ў 15 ст.⁴⁰ Нагадаем, што гаворка аб левабярэжным прадмесці ды распаўсюджанні Магдэбургскага права на яго ішла ў прывілеі 1496 г.⁴¹

Занёманскае прадмесце, падобна правабярэжнаму Падолу, было раскінута на шэрагу нёманскіх тэрас. На верхняй знаходзілася занёманская плошча — Рынак, распланаваны ў сярэдзіне 16 ст. у час правядзення валочнай памеры. З ягонага паўднёва-заходняга рага выходзіла вуліца Навадворская, а з паўночна-ўсходняга — Горніцкая вуліца. На ніжняй жа берагавой пляцоўцы з паўночнага

³⁹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872-21874.

⁴⁰ А. Краўцэвіч, М. Ткачоў, *Гродзенскія пасады // Энцыклапедыя археалогіі і нумізматыкі Беларусі*, Мінск, 1993, с. 192.

⁴¹ АВАК, т. VII, с. 60.

Іл. 8. Планіроўка занёманскага прадмесця Гародні. Фрагмент плана горада 1795 г.

захаду на паўднёвы ўсход ішла Лабенская вуліца, якая непадалёку ад Рынку пераходзіла ў вуліцу Рабяёўскую. Такім чынам, апошнія вуліцы стваралі як бы адзіную магістраль, якая выдатна забяспечвала транзітны рух. Па звестках 16 ст., ад вуліцы Лабенскай у накірунку нёманскай пераправы ішла невялікая вуліца Маставая⁴², якая з цягам часу знікла з карты горада. Перпендыкулярна да Рабяёўскай бегла вуліца паўднёвага накірунку — Варшаўская, якая сфарміравалася ў другой палове 18 ст.⁴³

Забудова

Да ліку адной з галоўных дамінант панарамы сярэднявечнай Гародні адносіўся **замкавы комплекс**. Не толькі таму, што ягоныя сілуэты ўзвышаліся над шараговай забудовай старадаўняга горада. На працягу доўгіх стагоддзяў, фактычна аж да часу атрымання горадам Магдэбургскага права ў 1496 г., замак выконваў абарончыя і адміністрацыйна-судовыя функцыі горада ды воласці. У 12—першай палове 13 ст. тут мясцілася сядзіба гарадзенскіх князёў, а потым вялікіх літоўскіх князёў ды польскіх каралёў. Нямала выпрабаванняў замак спазнаў на працягу 80-х гадоў 13—пачатку 15 ст. Здаралася, што пасля крывапралітнай

⁴² ПКГЭ, т. II, с. 61.

⁴³ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21874.

ды працяглай аблогі крыжакам удавалася прарваць лінію гарадскіх умацаванняў ды спаліць замак. Але калі ж абаронцы замка вытрымлівалі аблогу, то ў адказ рыцары, якія не маглі яго захапіць, палілі пасады ды гарадское наваколле. У канцы 14 ст. замак згарэў, што падштурхнула вялікага князя Вітаўта вымураваць пяцівежавы гатычны замак на месцы старых драўляна-цагляных збудаванняў⁴⁴.

Іл. 9. Стары замак. Фрагмент медзярыта Адэльгаўзера–Цюндта 1567–1568 г.

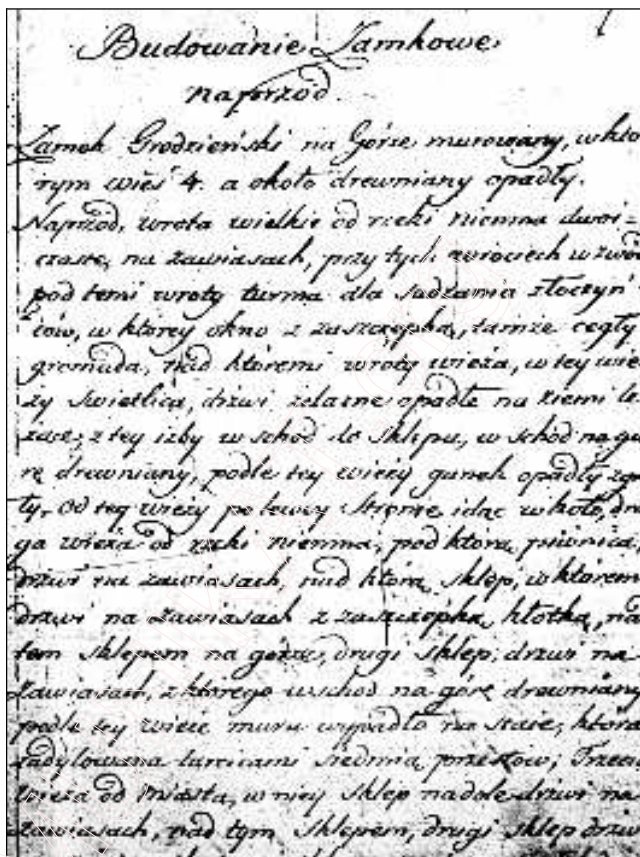
Абарончыя меркаванні прадвызначылі фарміраванне складанага пад'езду да замкавага ўзвышша. Зыходзячы з аналізу рэльефу мясцовасці, Яраслаў Вайцяхоўскі падкрэсліваў, што дарога на Замкавую гару ішла не з боку горада, з Замкавай вуліцы, а пакручаста ўзбіралася ад незахаванага дагэтуль нёманскага маста, што функцыянаваў да 17 ст. Адсюль, ад берага Нёмана, яна вёртка круцілася ў яры, які аддзяляў узвышша былога вакольнага горада ад тэрыторыі магдэбургскага горада ды будынка Прачысценскай царквы. Далей гэтая дарога ўзбіралася на першы драўляны мост, які вёў на тэрыторыю Замкавай гары, і другі, над ірвом, што раздзяляў замкавыя пагоркі. Да брамы Старога замка падыходзіў трэці пад'ёмны мост. Не выключана, што падчас перабудовы замка ў 16 ст. гэты мост быў ужо мураваны⁴⁵.

У 15 ст. пасля разгрому крыжакоў, а таксама ў сувязі з развіццём ваенна-інжынернага мастацтва (удасканаленні, якія адбыліся ў галіне тактыкі аблогі выклікалі ўвядзенне ў шырокі ўжытак агнястрэльнай зброі) Стары замак пачаў губляць сваё

⁴⁴ М. Ткачоў, *Замкі Беларусі*, Мінск, 1977, с. 23; А. Трусаў, *Цень Вітаўта тут блукае...* // *Мастацтва*, № 4, 1993, с. 25-30.

⁴⁵ J. Wojciechowski, *Stary zamek w Grodnie* // *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* (далей BHShK), R. VI, 1938, nr 2, s. 136.

стратэгічнае значэнне, ператвараючыся ў вялікакняскую рэзідэнцыю, а потым і ў месца правядзення пасяджэнняў земскіх ды гродскіх судаў Гарадзенскага павета ды захоўвання актавых кніг гэтых устаноў.

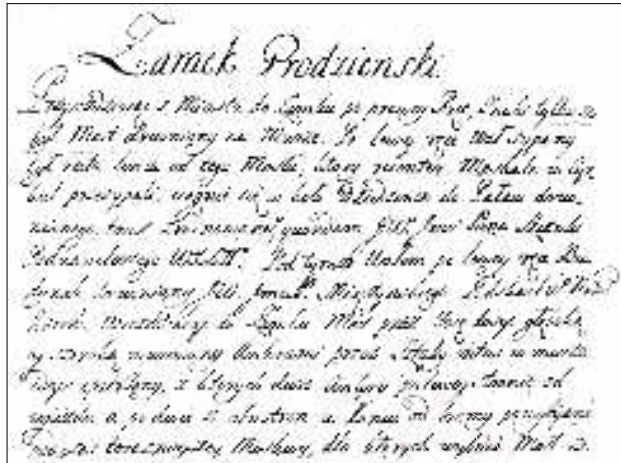

Іл. 10. Фрагмент інвентара Старога замка 1578 г.

У выніку згаданага пад'язная траса да замка была перанесена. Функцыю галоўнай артэрыі, якая стала злучальным звяном паміж ім ды горадам, пераняла Замкавая вуліца. У каралеўскай рэвізіі Гародні 1680 г. згадваецца аб тым, што „да замка з горада Гародні ідучы мост з поручнямі драўляны з Замкавай вуліцы”⁴⁶. Выдатнае дапаўненне апісання пад'езду да замкавага ўзвышша змешчана ў інвентары Гарадзенскай эканоміі 1712 г.: „Праязджаючы з горада, на правай руцэ [...] толькі што быў мост драўляны на муры. Па левай руцэ насыпны вал быў [...] ад таго маста [...] Уязджаючы на замак, мост праз роў, даволі глыбокі і шырокі анкрамі праз штабы [...] у муры ідучыя забяспечаны”⁴⁷.

⁴⁶ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 70.

⁴⁷ ЛДГА, СА 11291 арк. 2адв.

Іл. 11. Фрагмент
інвентара
Старога замка 1712 г.

У 80-я гады 16 ст. Вітаўтавы гатычны замак атрымаў новае рэнесансавое аблічча. Яго ўзвядзенне кароль Стэфан Баторы даручыў вядомаму італьянскаму архітэктару Санці Гучы⁴⁸. Пачынаючы з сярэдзіны 17 ст. гарадзенскі замак паступова прыходзіў у заняпад. Упершыню ён быў моцна пашкоджаны ў 1655 г. у выніку аблогі маскоўскімі войскамі ваяводы Івана Хаванскага⁴⁹. Напрыканцы ваенных дзеянняў, у верасні 1660 г., у мэтах навіядзення парадку ў спустошаным горадзе адбыўся супольны сход мясцовых улад, цэравых рамеснікаў ды паспольштва. Адзіным востравам, у якім бараніўся расійскі гарнізон, заставаўся замак⁵⁰. Толькі ў сакавіку 1661 г. мясцовая шляхта на чале з павятовым маршалкам Крыштофам Бухавецкім прымусіла ворага пакінуць замак. Як фіксуюць крыніцы, Бухавецкі „застаўшы выбраным палкоўнікам на патрэбы Гарадзенскага павята [...] да ахаплення вераломнага непрыяцеля, што застаўся ў фартэцы гарадзенскай [...] тую фартэцу ад непрыяцеля адбіў”⁵¹.

Праз год пасля вялікага пажару, у 1673 г., Гародня была вызначана як месца соймавых пасяджэнняў. Мабыць, гэтае рашэнне падбадзёрыла гарадзенцаў, прадказваючы ім магчымасць аднаўлення майстэрняў і крам ды сур’ёзнага пераўтварэння архітэктурна-будаўнічага аблічча горада, а таксама, на думку ўлад, магло спрыяць адбудове Старога замка⁵². На сойме 1676 г. было вырашана

⁴⁸ A. Fischinger, *Santi Gucci, architekci i rzeźbiarze królewski XVI wieku*, Kraków, 1969, s. 34-36.

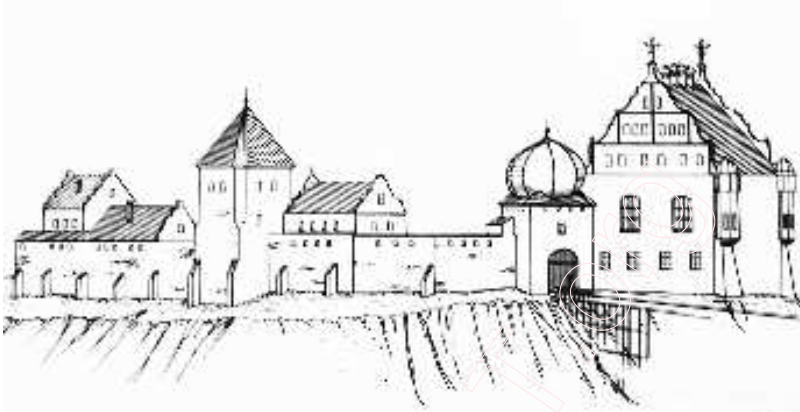
⁴⁹ Сляды знішчэнняў і пажараў гэтага часу былі знойдзены падчас археалагічных прац (J. Wojciechowski, *Zamek Batorego w Grodnie* // BHSzK, R. VI, 1938, nr 3, s. 264; А. Трусаў, В. Собаль, Н. Здановіч, *Стары Замак у Гродне XI—XVIII ст.*, Мінск, 1994, с. 28).

⁵⁰ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 49.

⁵¹ ГАСА, Z. m. r. p. 42.

⁵² J. Lileyko, *Przebudowa Starego Zamku w Grodnie na cele sejmowe w latach 1673—1678* // *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*, Warszawa, 1995, s. 134.

прызначыць „на рэстаўрацыю замка Гарадзенскага, для ранейшага саймавання канстытуцыяй 1673 г. суму золотых трыццаць тысяч з падаткаў экстраардынарных на цяперашнім сойме прынятых”⁵³. Аднаўленчыя працы, між тым, зацягнуліся, і, як было адзначана на чарговым сойме, які быў скліканы ў Варшаве ў 1677 г. „замка гарадзенскага фабрыка з-за неўвядзення *in tempore ob defectum*”⁵⁴.

Іл. 12. Стары замак. Рэканструкцыя У. Старасціна

Направа замка, ініцытарам якой быў канцлер ВКЛ і арандатар гарадзенскай эканоміі Крыштоф Пац, скончылася ў 1678 г. Аб гэтым нагадвала мармуровая табліца на лацінскай мове, якая некалі ўпрыгожвала галоўны фасад замка⁵⁵. Паводле Ежы Лілейкі, на замкавым дзядзінцы, з боку Нёмана, было ўзведзена адмысловое збудаванне Пасольскай і Сенатарскай залаў, у якім планавалася праводзіць парламенцкія пасяджэнні⁵⁶.

У час Паўночнай вайны замак зноў быў моцна пашкоджаны. Паводле тагачасных сведчанняў, жаўнеры Пятра I знішчылі актывыя кнігі Гарадзенскага гродскага суда, якія захоўваліся ў замку. У 1708 г. замак спалілі шведы, што прывяло да яго канчатковага заняпаду⁵⁷. Па назіраннях ангельскага пасланніка ў Расіі Чарльза Вітварта, у 1706 г. Стары замак выглядаў як „*стос смецця*”⁵⁸.

Безнадзейны стан замка зафіксаваны ў інвентары Гарадзенскай эканоміі 1712 г. У гэтым жа годзе гарадзенская шляхта на сваім сойміку даволі жвава ды клапатліва абмяркоўвала пытанне грун-

⁵³ VL, т. V, s. 214.

⁵⁴ Тамсама, s. 254.

⁵⁵ *Kilka słów o odnowieniu w r. 1678 zamku królewskiego w Grodnie* // Biblioteka Warszawska, 1848, t. 3, s. 430-431.

⁵⁶ ЛДГА, СА 11291 арк. 4; J. Lileyko, *Przebudowa...*, s. 132, 140.

⁵⁷ J. Wojciechowski, *Stary zamek ...*, s. 123; АВАК, т. VII, с. 425-426; Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 34.

⁵⁸ У лісце, накіраваным 6 лютага 1706 г. на імя статс-сакратара Гарлея, Вітварт падаў наступнае: „*The old castle is little better than a heap of rubbish*” (*Сборник императорского русского исторического общества*, т. 39, Санкт-Петербург, 1884, с. 236).

тоўнай направы збуранага замка, настойваючы на тым, „каб Рэч Паспалітая да рэстаўрацыі онага [...] абмеркаваць мела ласку”⁵⁹. Доўгі час намеры аднаўлення замка не маглі дачакацца ажыццяўлення, застаючыся тым самым на словах ці, у лепшым выпадку, на паперы.

Надзеі на адраджэнне Старога замка былі канчаткова пахаваны ў 30-я гады 18 ст., калі на каралеўскім двары Аўгуста II выспеў і пачаў здзяйсняцца план пабудовы новага каралеўскага палаца. У сувязі з чым Старому замку надавалася роля другараднай пабудовы, якую планавалася перабудаваць пад памяшканні для прыдворных⁶⁰. Згодна з рашэннем Аўгуста III 1746 г., у мэтах правядзення шляхецкіх судаў Гарадзенскага павета на замку меркавалася ўзвесці „два пакоі для канцылярыі, трэці на суды гродскія і земскія, чацвёрты на дэпазіт кніг”⁶¹.

У 1752 г. падарожнік Вільгельм Шлемюлер занатаваў у сваім соймавым дзённіку аб знішчаным замкавым комплексе наступнае: „Стары каралеўскі замак на ўзвышшы над Нёманам размешчаны і глыбокім валам абнесены [...] частка з боку горада цэлая і ў добрым стане двухузроўневая. Рэшта фактычна зруйнавана”⁶².

Іл. 13. Гарадзенскія замкі. Фрагмент плана 1812 г.

У часы панавання Станіслава Аўгуста ў Старым замку прайшлі пасяджэнні Скарбовай камісіі ВКЛ⁶³. Славуты падарожнік Вільям Кокс, які наведаў Гародню ў 1778 г., апісаў замкавыя пабудовы наступным чынам: „Стары замак, які звычайна займалі каралі падчас соймавых нарад, стаіць на пярэдням узгорку, які ўносіцца строма над ракою і стварае частку яе берага; ён усё яшчэ

⁵⁹ АВАК, т. VII, с. 253.

⁶⁰ J. Wojciechowski, *Zamek Batorego...*, s. 267.

⁶¹ Тамсама, с. 327.

⁶² W. Schlemüller, *Dyaryusz...*, s. 9.

⁶³ M. Puciłłowa, *Rzut oka na dzieje Komisji Skarbu Rzeczypospolitej W. Ks. Litewskiego za rządów Targowickich i sejmu grodzieńskiego* // Alma Mater Vilnensis, z. 3, Wilno, 1933, s. 191.

абнесены руінамі старадаўніх валоў. На супрацьлеглым баку ўзгорка стаіць новы каралеўскі палац, пабудаваны Аўгустам III⁶⁴.

Новы каралеўскі палац быў узведзены на месцы сярэднявечнага вакольнага горада ды пазней узведзенага „*Domus regia*”. На пачатку 18 ст. тут быў пабудаваны двор надворнага кароннага падскарбія (як аскрэслівалі тагачасныя крыніцы „*хавальніка дыстынкцыі ды скарбаў каралеўскіх*”) Францішка Максіміліяна Асалінскага.

Недзе ў апошніх гадах панавання Аўгуста II узнікла канцэпцыя пабудовы новага каралеўскага замка. Кароль, які памёр у 1733 г., не дачакаўся ажыццяўлення грандыёзнага плана. Новы замак быў пабудаваны толькі ў 1737—1742 г., пры Аўгусте III, паводле праекта славутага саксонскага архітэктара Карла Фрыдрыха Пёпельмана. У 1750—1752 г. Яхім Хрысціян Яўх дабудаваў замкавую капліцу. Завяршальнымі працамі кіраваў Ёган Фрыдэрык Кнобель⁶⁵.

У 1744 г. у палацавай у новым будынку палаца прайшлі першыя соймавыя пасяджэнні. У адпаведнасці з соймавай канстытуцыяй 1768 г., кожны год на „*направу ды абсталяванне адпаведных мабільяў*”⁶⁶ замка былі прызначаны даволі вялікія сродкі ў памеры 300 000 злотых. Акрамя таго, на гэтым жа сойме было вырашана, каб скарб ВКЛ на „*кансервацыю*” замка штогод выдаткоўваў па 10 000 злотых⁶⁷. У часы Станіслава Аўгуста яго рэканструкцыяй займаўся Юзаф Сака⁶⁸.

Будынкi грамадскага прызначэння і камунальныя аб’екты

Сімвалам магдэбургскай Гародні была **ратуша**, будынак якой не толькі ўпрыгожваў Рынак, але з’яўляўся цэнтрам засяроджання грамадскага ды гаспадарчага жыцця горада⁶⁹. У ягоных сценах збіраўся магістрат, тут працавала гарадская канцылярыя, адбываліся ўрачыстасці, выконваліся судовыя пакаранні. Згодна з лакацыйным прывілеем, у ратушы знаходзілася гарадская вага ды пастрэгалня.

Па прычыне таго, што найбольш даўнія кнігі гарадзенскага магістрата не захаваліся, дакладны час пабудовы гарадской ратушы застаецца нявысветленым. Упершыню аб неабходнасці яе ўзвядзення ўпамінаецца ў прывілеі на Магдэбургскае права 1496 г., у якім падкрэслівалася: „*Узвядуць нават ратушу на годным месцы,*

⁶⁴ *Polska Stanisławowska ...*, t. 1, s. 683-684.

⁶⁵ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin, 1967.

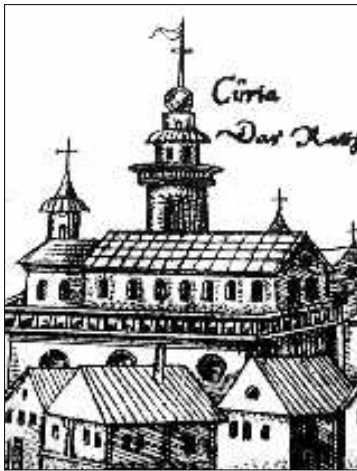
⁶⁶ *Mobilia* (ляц. рухомыя рэчы) — у дадзеным выпадку гаворка ішла пра абсталяванне палаца, напрыклад, мэблю.

⁶⁷ VL, t. VII, s. 383; t. VIII, s. 569; M. Drozdowski, *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764—1793*, Warszawa-Poznań, 1975, s. 44.

⁶⁸ S. Szymański, *Pałac królewski w Grodnie* // RB, R. VI, 1966, s. 309-310, 314-315, 324-325.

⁶⁹ Ю. Гардзеў, *Да пытання аб гісторыі гарадзенскай ратушы (канец XV—XVIII ст.)* // КЗ, вып. 4, Гродна, 1997, с. 57-65.

пад каторым які пакой або камору для паstryгання сукна падрыхтаваць і мець ім не забараняем. Будуць таксама мець на ратушы меру збожжжа, г. зн. бочку ратушную, ды меру мёду, г. зн. медніцу”⁷⁰. Самыя раннія з адшуканых у крыніцах згадкі аб гарадзенскай ратушы датуюцца 1526 і 1539 г.⁷¹ Такім чынам, ёсць пэўныя падставы дапускаць, што яна была пастаўлена на мяжы 15—16 ст., неўзабаве пасля атрымання горадам права на самакіраванне. Таксама як гэта, напрыклад, было ў выпадку з Мінскам, які карыстаўся Магдэбургскім правам з 1499 г., а першае сведчанне аб мясцовай ратушы з’явілася ў крыніцах ужо ў 1503 г.⁷²

Іл. 14. Ратуша. Медзьярыг
Адэльгаўзера-Цюндта
1567—1568 г.

Вялікакняскі прывілей на Магдэбургскае права Гародні 1496 г. не канкрэтызуе месца ўзвядзення ратушы. Аналіз навачасных графічных матэрыялаў схіляе да думкі, што яна была пастаўлена ў заходняй частцы Рынку, непадалёку ад яго злучэння з вуліцай Замкавай. Аб вонкавым выглядзе ратушы можна меркаваць па выяве на медзьярыце Матэуса Цюндта, які быў выкананы на падставе малюнка Ёгана Адэльгаўзера ў 1568 г.⁷³ Згодна з ім, гэта быў двухпавярховы будынак, завершаны высокай вежай з гадзіннікам ды назіральнай супрацьпажарнай пляцоўкай. Можна меркаваць, што ў памяшканнях другога паверха праходзілі пасяджэнні магістрата, а ў адной з веж магла размяшчацца капліца⁷⁴. Напэўна,

⁷⁰ АВАК, т. VII, с. 61.

⁷¹ *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych (od 1387 do 1710)*, cz. I, Wilno, 1858, s. 38, 142; *Белоруссия в эпоху феодализма*, т. 1, Минск, 1959, с. 261.

⁷² *Акты, относящиеся к истории Западной России* (далей АЗР), т. 1, Санкт-Петербург, 1846, с. 187-188; *Акты Литовской Метрики* (далей АЛМ), т. 1, вып. 1, Варшава, 1896, с. 118.

⁷³ T. Niewodniczański, *Grodno-bemerkungen zur panorama-vedute von Adelhauser/Zündt 1568* // *Lüneburger Beiträge zur vedutenforschung*, Lüneburg, 1983, s. 109.

⁷⁴ J. Hardziejew, *Przyczynek do dziejów kancelarii miejskich grodzieńskich w XVI—XVIII w.* // *Białostoczczyzna*, nr 1-2, 2001, s. 3-12; Ю. Гардзееў, *З гісторыі канцелярыі гарадзенскага магістрата XVI—XVIII ст.* // *Herold Litherland*, Год 4, 2004, № 3-4, с. 103-109.

тут жа знаходзілася канцылярыя. На першым паверсе, мяркуючы па прывілею 1496 г., працавалі „*крамы, медніца, ратушная бочка*” ды „*камора для пастрыгання сукна*”⁷⁵. Пад будынкам ратушы ляжала „*надзямелле*”⁷⁶, г.зн. гарадская вязніца, ці „*турма меская*”⁷⁷.

Асаблівае месца ў жыцці жыхароў горада займаў гадзіннік⁷⁸. Устаноўка гэтай тэхнічнай інавацыі 14 ст. на ратушавай ці касцельнай вежы для нашых продкаў лічылася справай гонару ды прэстыжу. Ранейшая велічыня, трактаваная выключна ў тэалагічных катэгорыях, адгэтуль стала ўспрымацца як колькасць, якой чалавек пачаў распараджацца згодна са сваімі патрэбамі⁷⁹. Гарадзенскі гадзіннік, што ўпрыгожваў ратушавую вежу, упершыню згадваецца ў прывілеі каралевы Боны 1541 г., якая дбала аб тым, каб горад уладкаваў гадзіннікавага майстра.

У 60-я гады 17 ст. у выніку захопу горада маскоўскімі войскамі яго забудова ўяўляла суцэльнае папалішча. Аб характары знішчэнняў, якія выпалі на долю горада, гаворыцца ў соймавай канстытуцыі 1661 г., у якой было занатавана: „*горад Гарадзенскі з фальваркамі і прадмесцямі ад войск маскоўскіх ушчэнт зруйнаваны і спустошаны*”⁸⁰. У моцна пашкоджаным стане ляжала таксама ратуша⁸¹, што змусіла гарадскія ўлады перанесці пасяджэнні магістрата ў свае рынкавыя камяніцы. Згодна з тагачаснымі крыніцамі, у 1661 г. Супольныя пасяджэнні гарадзенскай лавы ды рады праходзілі ў рынкавай камяніцы райца Яна Зеляпугі, а ў 1664 г. працы магістрата адбываліся ў доме бурмістраў Канстанціна Дзівы ды Адама Цвікліча⁸².

Пасля заканчэння ваенных дзеянняў гараджане пачалі збіраць сродкі на адбудову ратушы. Аб гэтым сведчыць згадка, якая датуецца 1663 г., калі Тамаш Цэнклеж і Гертман Юнг, „*заможныя купцы*”, звярнуліся з просьбай аб гандлі „*над езуітамі*”, абяцаючы праз год даць „*на ратушу*” 100 злотых⁸³.

Як згадвалася вышэй, факт прызначэння Гародні месцам соймавых дэбатаў у 1673 г. меў станоўча паўплываць на ход і тэмпы адбудовы горада, у тым ліку і ратушы. У адпаведнасці з ардынацыяй каралеўскіх камісараў 1675 г., гарадскім уладам рэкамендавалася неадкладна ўзяцца за яе адбудову, скласці „*абрыс*” на „*фабрыку ратушы і гадзінніка*”, а таксама каштарыс „*на муляраў, цесляроў, памочнікаў, цэглу, вапну, жалеза, перавозку дрэва*”, на што была прымеркавана сума 4800 злотых. Мясцовыя жыды мелі даставіць 20 000 цэглы і суму ў памеры 200 злотых. Меркавалася, што зборам

⁷⁵ АВАК, т. VII, с. 61.

⁷⁶ J. Jodkowski, *Śródmieście grodzieńskie dawne a jutrzejsze*, Grodno, 1930, s. 2.

⁷⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 35.

⁷⁸ АВАК, т. VII, с. 77.

⁷⁹ Н.-D. Heimann, *Wprowadzenie do historii średniowiecznej*, Toruń, 1999, s. 127-128.

⁸⁰ VL, t. IV, s. 385-386.

⁸¹ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4528 арк. 3.

⁸² НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 87, 145-146, 170.

⁸³ Тамсама, арк. 145-146.

сродкаў будучь займацца войтаўскі пісар Аляксандр Дрогаш і Марцін Концкі.

Паводле крыніц, гарадскія ўлады таксама меркавалі адбудаваць „гадзіннік”, на направу якога гарадзенскі кагал меў выдаткаваць 300 злотых, 10 000 штук цэгля, 50 саяянак вапны⁸⁴. Апісаная маштабнасць матэрыяльных выдаткаў змяшчае адзін істотны малапрыкметны нюанс. Аўтары дакумента мелі на ўвазе не столькі сам гадзіннік, колькі вежу з гадзіннікам, на ўзвядзенне якой планавалася выдаткаваць будаўнічыя матэрыялы. А гэта значыць, што будынак новай ратушы паводле падрыхтаванага „абрысу” мог быць набліжаны да гмаху старой рэнесансавай ратушы.

Аналізуючы тагачаснае становішча горада, варта заўважыць, што аўтары ардынацыі 1675 г. не ўлічылі толькі аднаго — пасляваеннага падаткавага цяжару і частых пастояў войскаў у горадзе, што замаруджвала аднаўленчыя працы.

Пытанне аднаўлення сядзібы гарадскіх улад узнімалася на соймавых пасяджэннях 1678, 1685 і 1690 г.⁸⁵ Настойлівыя заклікі паслоў ды ўхваленне шэрагу соймавых канстытуцый прымусілі гарадзенскі магістрат да рашучых дзеянняў. На карысць гэтай думкі сведчаць актавыя матэрыялы гарадзенскага магістрата канца 17 ст. У мэтах абмеркавання лёсу „*ратушных грошай*”, удзелу ў працах мяшчан ды жыдоў на 30 кастрычніка 1690 г. было запланавана пасяджэнне магістрата. У выпадку адсутнасці на пасяджэнні ўраднік меў заплаціць штраф у памеры 10 коп грошаў, якімі меркавалася папоўніць фонд рэстаўрацыйных прац. Гарадскія ўлады намерваліся таксама высветліць пытанне аб „*сумах на рэстаўрацыю ратушы ўзятых*” райцам Марцінам Шаматулай ды мешчанінам Сымонам Гаргановічам.

Буйнамаштабны характар падрыхтоўчых прац пацвярджаюць наступныя дадзеныя. З актавых кніг магістрата вынікае, што на направу ратушы мелі быць вымеркаваны 2000 штук цэгля „*ожскага арандатара*” Іршы, 5000 штук цэгля ды 50 саяянак вапны мясцовага цагельніка Лейбы. Ажно 20 000 штук цэгля меў даставіць гарадзенскі кагал. Акрамя таго, на аднаўленне ратушы прадугледжвалася выкарыстаць чопавы падатак⁸⁶.

У канстытуцыі 1690 г. было, аднак, запісана аб тым, што ў Гародні „*да экзекуцыі парадку, апісанага ў канстытуцыях, не дайшло*”, што вынікала з недахопу сродкаў на будаўніцтва і, да таго ж, з цяжкасцяў з іх зборам.

Цяжка сказаць, як бы павярнулася справа, калі б не знішчэнні горада падчас Паўночнай вайны, якія ў значнай ступені перакрэслілі здзяйсненне гэтых высакародных намераў. Па плане Гародні 1705 г. у Рынку знаходзіўся будынак ратушы ў форме прама-

⁸⁴ ПКГЭ, т. 2, с. 182-184; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 57.

⁸⁵ VL, т. V, с. 81, 305, 255, 365, 399. Напрыклад, соймавая канстытуцыя 1678 г. нагадвала, што „*гарадзенскія мяшчане ратушу паводле мінулых камісій узводзіць, таксама мураваць, будаваць і ранейшыя будынкi выстаўляць могуць*”.

⁸⁶ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 56-57адв.

вугольніка з надпісам „базар”, а на скрыжаванні Замкавай вуліцы ды паўднёва-заходняга боку Рынку стаяла камяніца, пазначаная надпісам „ратуша”. Гэта значыць, што ў будынку закінутай ратушы размясціліся гандляры, а сядзіба гарадскіх улад была перанесена ў адну з заможнамяшччанскіх камяніц⁸⁷.

Ваенныя дзеянні, якія закранулі Гародню на пачатку 18 ст., не дазволілі нават марыць пра напору будынка старой ратушы. І толькі пасля таго, як вайна пачала абыходзіць горад бокам, гэтае надзеянае пытанне зноў набыло сваю актуальнасць. Згодна з распараджэннем улад 1713 г., гарадзенскія жыды, якія былі арандатарамі ратушавых „крамніц”, былі абавязаны спыніць гандаль і далучыцца да адбудовы ратушы, аб чым згадваецца ў у крыніцах: „гандаль свой у Рынку таго ж горада Гародні каб не вялі [...] на ратушу каб 50 тысяч цаглін ды іншыя матэрыялы, на рэстаўрацыю прысуджаныя, каб адразу далі”⁸⁸.

Праблема напору ратушы ўздымалася таксама ў прывілеі Аўгуста II 1718 г. Паводле каралеўскага рашэння, горад быў вызвалены ад аплаты чыншаў ды кашчыны, спагнанай з продажу моцных напояў, ажно на дзесяць год. Сродкі, атрыманыя з „мер усялякіх [...] цэн усіх збожаў і моцных напояў” ды з таго, „што засталося” ад даходаў у каралеўскі скарб, меркавалася выкарыстаць на напору ратушы ды ўвогуле на навядзене ладу ва ўсім горадзе⁸⁹. Аднак і на гэты раз запланавым буйнамаштабным пачынанням не было наканавана здзейсніцца. Аб дарэмных спробах добраўпарадкавання забудовы гарадскога цэнтра ў сваім універсале 1720 г. нагадаў надворны каронны падскарбі Францішак Максіміліян Асалінскі. У гэтым дакуменце ён заўважаў: „Ратуша ў горадзе тутэйшым Гародні так даўно пустая да як найхутчэйшай мае прыйсці дасканаласці, для пачатку і падтрымкі гэтага прадпрыемства, каб тыя ўсе крамы і будкі, як мураваныя, так і драўляныя [...] разам ацэнены былі, ад certum quantum штогод паменшаны [...] у рэвізіі [...] паказалася, што жывд Зельман Беркавіч, капаючы падмуркі на свае крамніцы [...] казаў выразаць трубы”⁹⁰. У 1730 г. гарадзенскія ўлады, улічваючы той факт, што „старая ратуша [...] неадрамантаваная і цяпер пусте і дашчэнтну руйнуецца”, чарговы раз загадалі гандлярам перанесці свае крамы. Адказ апошніх аказаўся дастаткова нечаканым: жыды, уладальнікі крам, закідалі муляраў разам з бурмістрам Войцехам Цяхлевічам камянямі і цэглай⁹¹. Таму і на гэты раз вывесці крамнікаў з ратушавага будынка не ўдалося, а пытанне напору ратушы было зноў адкладзена.

Падарожнік Вільгельм Шлемюлер, які наведваў Гародню ў час сойма 1752 г., лаканічна занатаваў: „Некалькі яшчэ значнейшых

⁸⁷ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 1466.

⁸⁸ АВАК, т. V, с. 287-288.

⁸⁹ АР БАН Літвы, F 1-314.

⁹⁰ АВАК, т. V, с. 308.

⁹¹ Тамсама, с. 313.

дамоў мураваных у Рынку. У сярэдзіне бачны руіны велізарнага гмаху, дзе купцы раскладваюць свой тавар”⁹².

Будынак гарадзенскай ратушы няблага адлюстраваны ў графічных крыніцах другой паловы 18 ст. Так, напрыклад, паводле плана Гародні 1753 г., у цэнтры Рынку былі пазначаны „*ратуша, цэхгаўз, крамы жыдоўскія*”⁹³. На плане горада 1758 г. выразна бачны контуры ратушнага будынка з крамамі, што прымыкалі да яго з паўднёвага боку⁹⁴.

З цягам часу мясцовыя ўлады знайшлі арыгінальныя метады папаўнення гарадскога бюджэту дадатковымі фінансавымі сродкамі, якія мелі забяспечыць узвядзенне ратушы. А менавіта, пачалі аддаваць у арэнду рынкавыя крамы, што з’яўляліся ўласнасцю горада: „*А іншыя крамы, коштам горада будаванья, магістрат як усеагульную гарадскую ўласнасць [...] жыдам арантуючы, даход ратушны справіў*”⁹⁵.

На плане Гародні 1780 г. сядзіба гарадскіх улад адсутнічае, хаця Рынак быў названы „*ратушным*”⁹⁶. Гэтую акалічнасць можна патлумачыць перабудовай ратушы: разборкі яе старога будынка ды расчысткі пляцоўкі ў мэтах узвядзення новага. Можна меркаваць, што новая ратуша была пастаўлена ў 1784 г. Побач з ёю стаялі гандлёвыя рады ды кардэгардыя⁹⁷, у падзямеллях жа ратушы надалей знаходзілася гарадская вязніца⁹⁸. Стылістычныя рысы класіцызму аднапавярховай ратушы, якая мела форму карэ, а паўночны ды паўднёвы фасады якой упрыгожвалі рызаліты з шасцюкалоннымі дарыцкімі портыкамі, ускосна даводзяць магчымы час яе будовы⁹⁹.

У якасці падмацавання меркавання аб адбудове ратушы ў 80-я гады 18 ст. можна прывесці адшуканы ў кнігах гарадзенскага магістрата запіс аб тым, што 22 лютага 1787 г. пісар гарадской рады Даніэль Лянкевіч перадаў прэзідэнту горада Андрэю Сталінскаму ключы ад старой ратушы ды розныя акты¹⁰⁰. Будынак новай ратушы зафіксаваны на планах Гародні 1793, 1795 і 1798 г., на якіх яна была названа „*ратушай*” ці „*ратушай з крамамі*”¹⁰¹.

Комплексе гандлёвых крам, што ўсутыч туліліся да ратушы, упершыню ўпамінаецца ў інвентары Гародні 1560—1561 г. З яго апісання вынікае, што гэта былі „*клеткі з крамнымі рэчамі, мясныя яткі, што хлеб прадаюць і ўсялякімі рэчамі гандлююць*”¹⁰².

⁹² W. Schlemüller, *Dyaryusz...*, s. 12.

⁹³ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093.

⁹⁴ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21871.

⁹⁵ АР БАН Літвы, F L -18/2-151 арк. В.

⁹⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁹⁷ *Encyklopedia powszechna*, t. 10, Warszawa, 1862, s. 750.

⁹⁸ Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 36.

⁹⁹ Е. Квитницкая, *Центры...*, с. 39.

¹⁰⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 69-70.

¹⁰¹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873, 21874, 21528.

¹⁰² *ПКГЭ*, т. II, с. 27.

Крамамі валодалі не толькі мяшчане, але жыды і нават шляхта, напрыклад, Рабей Грынковіч, „*две клетьки крамъные в ринку*” якога згаданы ў крыніцах 1536 г.¹⁰³ Упамянутыя рынкавыя крамы адзначаны на медзярыце горада Адэльгаўзера–Цюндта 1567—1568 г.¹⁰⁴

У канцы 17 ст., калі Гародня стала месцам правядзення соймаў, улады прынялі рашэнне аб пераносе крам з Рынку ў іншае месца. У адной з тагачасных соймавых канстытуцый падкрэслівалася, што гарадскія ўлады павінны „*з рынку драўляныя крамы, свірны ды яткі ўсе, як на могільках [...] вынесці*”¹⁰⁵.

Тым не менш да ажыўленых будаўніча-рамонтных прац галоўнай гарадской плошчы дайшло толькі ў другой палове 18 ст., напярэдадні правядзення чарговага сойма 1752 г. Таму падаецца цалкам праўдападобным, што магістрат, пастаўлены перад фактам і не маючы іншага выйсця ды часу на роздум, узяўся за добраўпарадкаванне рынкавай забудовы. Нельга выключыць таксама наступнай акалічнасці, што ініцыятыва ў гэтых пачынаннях магла належаць надворнаму літоўскаму маршалку Янушу Аляксандру Сангушку. Насамрэч, далікатнасць усёй сітуацыі заключалася ў тым, што ў ягоных дзеяннях можна было прыкмеціць не столькі высакароднае імкненне ўладкавання гарадской прасторы, колькі праяву асабістых амбіцый саноўніка, камяніца ды карчма якога знаходзіліся ў самым сэрцы горада — на паўночным баку Рынку¹⁰⁶.

Ёсць падставы меркаваць, што буйнамаштабнае добраўпарадкаванне Рынку пачалося недзе ў 1746 г.¹⁰⁷ Па звестках 1749—1751 г., падчас будовы гандлёвых радоў ды гаўптвахты магістрат наняў вялікую групу сталяроў, цесляроў, кавалёў ды муляраў¹⁰⁸. Паводле дадзеных 1752 г., у гарадзенскім Рынку стаяла 38 мураваных крам з падземнымі склепамі. Частка ж іх па-ранейшаму заставалася драўлянай, крытай гонтамі. У 1751 г. гадавы чынш з адной крамы складаў ад 11 да 25 злотых, агульны прыход з усяго комплексу склаў у той час нязначную суму 1069,90 злотых¹⁰⁹.

Высветліць месцазнаходжанне ўсіх крам ды правесці грунтоўную графічную рэканструкцыю іх комплексу ў дадзены момант з’яўляецца задачай невырашальнай. Прынамсі, дакументальныя матэрыялы даюць магчымасць накідаць іх размяшчэнне ў агульных рысах. Вядома, напрыклад, што ў паўночна-заходняй частцы Рынку

¹⁰³ *Lietuvos metryka. Kn 25 (1387 — 1546)*, Vilnius, 1998, s. 212.

¹⁰⁴ T. Niewodniczański, *Grodno-bemerkungen...*, s. 109.

¹⁰⁵ *VL*, т. V, s. 399.

¹⁰⁶ J. Gordziejew, *Urzednicy nadworni i dworscy litewscy w Grodnie w XVIII w. // Dwór a kraj: między centrum a peryferiami władzy*, pod red. R. Skowrona, Kraków, 2003, s. 580.

¹⁰⁷ АР БАН Літвы, F L -18/2-151 арк. В.

¹⁰⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 11 арк. 80, 86, 89.

¹⁰⁹ Тамсама, спр. 5 арк. 14адв, 32адв; спр. 7 арк. 31-317; спр. 8 арк. 981; Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 36. У 1785 г. да складу гандлёвых радоў у Рынку была ўключана яшчэ адна крама, а ў 1786 г. — яшчэ некалькі (ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 5818).

знаходзіліся жыдоўскія крамы, абнесеныя агароджай з варотамі¹¹⁰. Нагадаем, што прадпрымальныя жыды валодалі ці часам арандавалі шэраг крам адначасова. Дзвюма крамамі валодалі Гальяш Марковіч ды Абель Пелітовіч, а Шая Ізаковіч — ажно трыма.

У заходняй частцы плошчы, блізу вусця вуліцы Маставой, стаялі „яткі мясныя хрысціянскія”. Згодна з крыніцамі, комплекс гэтых мураваных мясных крам быў агароджаны і на ягоную тэрыторыю ўваходзілі праз вароты (1669). У крыніцах 18 ст. падаюцца прозвішчы некаторых уладальнікаў гэтых ятак. Імі ў той час былі цэхмістры рэзніцкага (мясніцкага) цэха Марцін Чараховіч (1736), Андрэй і Міхал Януцэвічы (1779) і майстар цэха Пётр Барташэвіч (1779). Свае мясныя „*крамніцы*” мела цэхавае брацтва. З 1736 г. паходзіць згадка аб тым, што жонка мясніцкага цэхмістра Марыяна Бяляўская за 120 злотых прадала ятку майстру цэха Яну Савалеску. У 1746 г. мураваную ятку ў Рынку набыў цэхмістр мяснікоў Юры Бяляўскі¹¹¹. На задворку мясных ятак знаходзіліся „*кравы шэўскія*”, якія ў першай палове 18 ст. належалі заможнай сям’і Легатовічаў. Урэшце, у крыніцах 1668—1669 г. упамінаецца аб „*будыцы Панаса шэўчыка*” (Панаса Семаські). Уладальнікам рынковых крам таксама з’яўляўся рыбацкі цэх. Апроч таго, у крыніцах інфармуецца аб „*нутраных мураваных крамах купецкіх*”¹¹².

Рынковыя крамы з’яўляліся прадметам актаў куплі-продажу. Сціплыя запасы гарадскога скарбу ды фінансавыя праблемы змушалі магістрат да продажу сваіх крам, асабліва, калі адсутнічаў „*спосаб не толькі да іхняй наравы, але на іншыя выдаткі гэтага ж горада*”¹¹³.

У крыніцах адзначаецца, што ўладальнікамі крам былі не толькі хрысціяне і жыдоўскае насельніцтва, а таксама духавенства. Доказам гэтага меркавання з’яўляецца згадка з 1739 г. аб тым, што Азік Кахмановіч за 400 злотых прадаў „*мураваную кромку са склепем мураваным*” аптэкару езуіцкай калегіі, ксяндзу Тамашу Грымскаму¹¹⁴.

Традыцыя правядзення штодзённага гандлю ды кірмашоў на цэнтральнай плошчы горада сягала сваімі каранямі ў сярэднявечча. Можна, канешне, дапускаць, што з гэтага правіла існавалі выключэнні. Крамы мясіліся не толькі пасярэдзіне Рынку, але таксама ў рынковых камяніцах. Напрыклад, у 1680 г. згадваецца „*кромка*” Самоша, якая знаходзілася ў камяніцы, што стаяла на паўночным баку Рынку. У актах 90-х гадоў 18 ст. паведамляецца аб дзвюх крамах. Першая з іх працавала на рагу Рынку і Віленскай вуліцы, у камяніцы Данкевіча, другая ж — насупраць, у камяніцы

¹¹⁰ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4401 арк. 2.

¹¹¹ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4401 арк. 2; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 755-756.

¹¹² Тамсама, спр. 6 арк. 1306; спр. 7 арк. 683; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 347-348; ГДГАМ, КП-8439; ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4401 арк. 2.

¹¹³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 755-756; спр. 11 арк. 85.

¹¹⁴ Тамсама, спр. 6 арк. 290-291.

гушца Якуба Гаўсmana, на скрыжаванні вуліц Віленскай і Плябанскай з Рынкам. У крыніцах інфармуецца таксама аб крамах заходняга рынкавага боку, на рагу Маставой вуліцы і завулка, які вёў да кляштара базыльянак¹¹⁵. Яшчэ адна „*крамка*” была дабудавана да рынкавага палаца Радзівілаў у 18 ст.¹¹⁶ Крамы знаходзіліся таксама на іншых вуліцах, напрыклад, на першым паверсе камяніцы Абрама Валіха Дактаровіча на Замкавай вуліцы (1740)¹¹⁷.

Побач з ратушай у 1752 г. распачалася пабудова **гаўпт-вахты**, дзеля чаго магістрат набыў 12 400 штук цэглы коштам 624 злотыя. У адшуканых крыніцах захаваліся звесткі не толькі аб коштах пабудовы гарадскога вартаўнічага пункта, але аб рамесніках, уладкаваных магістратам, напрыклад: кавалях, якія выраблялі краты, крукі, завесы, аковы, і ганчарах, якія ўзводзілі печы¹¹⁸.

Да ліку прыцягальных ды прывабных месцаў баўлення вольнага часу гараджан належалі **корчмы і шынкі (Гл. Дадаткі на стар. 323 — табліца 1. Гарадзенскія корчмы 18 ст.)**. Упершыню гарадзенскія корчмы згадваюцца ў 1486—1489 г.¹¹⁹ У 1496 г. горад атрымаў дазвол на валоданне трыма корчмамі, звольненымі ад усялякіх падаткаў¹²⁰. Адна з іх, як можна дапусціць, найстарэйшая ў горадзе, стаяла на рагу Рынку і вуліцы Віленскай. Першае лаканічнае ўпамінанне аб гэтай карчме сустракаецца ў валочнай памеры Гародні 1560—1561 г.: „*карчма, дом мескі гасцінны*”¹²¹. У 1579 г., згодна з прывілеем караля Стэфана Баторыя, „*дом гасцінны, каторы ім здаўна ёсць наданы для наравы горада і іншых гарадскіх патрэб*” быў вызвалены ад платы кашпчыны, ці падатку з рэалізацыі алкагольных напояў: піва, мёду ды гарэлкі¹²². У 18 ст. даходы з гэтай карчмы папаўнялі кішэнь літоўскага надворнага маршалка Януша Аляксандра Сангушкі. У другой палове гэтага ж стагоддзя яна перайшла ў валоданне літоўскага надворнага падскарбія Антонія Тызенгаўза.

Па прычыне дрэннай захаванасці крыніц устанавіць колькасць карчмаў у Гародні ў 16—17 ст. практычна немагчыма. Куды большай камплектнасцю вылучаюцца дакументальныя матэрыялы 18 ст., дзякуючы аналізу якіх можна казаць аб тым, што ў той час у Гародні налічвалася каля 50 заезных дамоў. Пяццю валодаў магістрат. Першы з іх знаходзіўся у Рынку, другі — на войтаўскім пляцы ля паўночнай гарадской мяжы на Віленскай вуліцы. Яшчэ

¹¹⁵ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 1431 арк. 3.

¹¹⁶ ГАСА, АР, Адз. XVIII спр. 325.

¹¹⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 487-488.

¹¹⁸ Тамсама, спр. 11 арк. 89.

¹¹⁹ *Акты Литовско-Русского государства* (далей *АЛРГ*), в. 1, Москва, 1899, с.19, 20, 23, 27; *Русская историческая библиотека* (далей *РИБ*), т. 27, Санкт-Петербург, 1910, с. 252, 282; *Lietuvos Metrika*, Кнуга Nr 4, Vilnius, 2004, s. 28, 29, 47, 56, 80.

¹²⁰ *АВАК*, т. VII, с. 60.

¹²¹ *ПКГЭ*, т. II, с. 25.

¹²² *АВАК*, т. VII, с. 92-93.

два мясціліся ў раёне над Гараднічанкай, на Могілкавай вуліцы ды ў Нямецкім рынку (апошні на працягу пэўнага часу знаходзіўся ў руках манахаў-дамініканцаў). Урэшце, пяты заезны дом функцыянаваў за Нёманам, на Горніцкай вуліцы¹²³. Гарадзенскай эканоміі належала 7 корчмаў: 5 на Гарадніцы ды 2 на Горніцкай вуліцы¹²⁴. У крыніцах фіксуецца таксама „кагальная карчма”, якая функцыянавала ў жыдоўскім квартале на Школьнай Жыдоўскай вуліцы¹²⁵.

Пра дакладнае месцазнаходжанне гарадзенскіх корчмаў 16—17 ст. у крыніцах практычна не паведамляецца. З упэўненасцю можна сцвярджаць толькі адно: іхнія ўладальнікі, напэўна, дбалі аб адпаведным выбары месца пабудовы гэтага прыбыткавага прадпрыемства, эфектыўнасці дастаўкі ды рэалізацыі тавару. Напрыклад, вядома, што карчма Мацея Тарусы, зафіксаваная ў матэрыялах 16 ст., стаяла на адной з найбольш ажыўленых, забудаваных пляхецкімі сядзібамі артэрыі горада — вуліцы Златарскай. Шэраг заезных дамоў мясціўся на занёманскім прадмесці („за мостом”, „на Заречы”), побач з нёманскай пераправай ды шляхамі, што ішлі з захаду¹²⁶.

У крыніцах 20—30-х гадоў 18 ст. адзначаецца шэраг шынкоў, лакалізаваных у Рынку і на цэнтральных вуліцах горада. Іхнімі ўладальнікамі былі Ян Разумовіч, жонка Якуба Леванцэвіча, Юзаф Судан і Войцех Цяхлевіч, Францішак Вішнеўскі, Феліцыян Легатовіч, Юры Пяцэрнік, Ян Зезюлеўскі і Людвік Варанец. Шынок Міхала Календы мясціўся ў ягонай аптэцы, што працавала ў Рынку¹²⁷.

Аналіз гарадзенскіх гарадскіх кніг 18 ст. дазваляе зрабіць выснову аб тым, што корчмы будаваліся ў найбольш ажыўленых пунктах, пры ўездзе ў горад: на вуліцах Азёрскай (4), Маставой (4), Рэзніцкай (3), Дзям’янаўскай (3) ды Віленскай (1). Палова ўсіх корчмаў, у якіх бавілі свой час гараджане ды прыезджае насельніцтва, была ўзведзена на занёманскім прадмесці, недалёка ад перавозу праз Нёман. Менавіта такое лагічна абгрунтаванае месцазнаходжанне заезных дамоў прыносіла неблагія даходы іхнім уладальнікам. Маёнтак на-Тызенгаўзаўскай карчмы, што стаяла на Скаліманаўскай вуліцы, ды карчмы Станіслава Шчаснага Патоцкага за Нёманам у 1794 г. вагаўся ў межах 12 000 злотых, а карчма Лейбы Янкялёвіча, якой раней валодалі Мнішкі-Патоцкія, была ацэнена аж у 20 800 злотых¹²⁸.

У падымным тарыфе Гародні 1775 г. змешчаны цікавыя звесткі аб будаўнічым матэрыяле, з якога ўзводзіліся корчмы. У іх

¹²³ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 269 арк. 2; СА 11649.

¹²⁴ Тамсама, Ф. 1282 воп. 1 спр. 5820.

¹²⁵ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

¹²⁶ АВАК, т. XVII, с. 142, 247, 256; ПКГЭ, т. II, с. 38-39.

¹²⁷ АВАК, т. V, с. 309-310, 319.

¹²⁸ [Spis mieszkańców Grodna w 1794 r.] // *Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku)*, red. A. Woltanowski i J. Urwanowicz, Białystok, 1997, s. 84, 94, 138.

заезныя дамы былі залічаны да дзвюх рубрык: камяніц ды дворы-каў. Да першай катэгорыі былі аднесены корчмы ў Рынку ды заезныя дамы быценскіх базыльянаў¹²⁹ на Маставой вуліцы, у другую была ўключана войтаўская карчма на Віленскай вуліцы, Валя на Рэзніцкай вуліцы, Масальскага і Незабітоўскага на Дзям'янаўскай вуліцы ды „*уезная карчма*” Копеля ў занёманскай частцы горада¹³⁰. Шэраг корчмаў у другой палове 18 ст. узвёў гарадзенскі староста Антоні Тызенгаўз. Як лічыцца, менавіта ў перыяд ягонага кіравання Гарадзенскай эканоміяй на Гарадніцы былі пастаўлены аўстэрыя „Выгода” „*на тры паверхі мураваная*” ды яшчэ адна аўстэрыя за Нёманам, пабудаваная „*ў трыангул*” з дрэва¹³¹. Драўляным быў таксама гарадніцкі кафенгаўз на Гарадніцы¹³².

Большая частка гарадзенскіх корчмаў уяўляла сабой аднапавярховыя драўляныя пабудовы, якія былі крыты гонтамі ці нават саломай. Як правіла, падоўжаны будынак карчмы складаўся з дзвюх частак: жылой ды гаспадарчай. У тарцовых фасадах размяшчаліся ўезды ў стайні, якія знаходзіліся ўсярэдзіне¹³³. Падарожніка Ёгана Бэрнулі, які наведаў Гародню ў 1777 г., моцна здзівіў выгляд наведанага заезду, у якім яму прышлося затрымацца. У сваім дзённіку ён занатаваў наступнае: „*Вялікая і прыгожая новая карчма, якую мы знайшлі пасля вялікіх цяжкасцяў, на першы погляд абяцала нам усялякія выгоды і магчымасць адпачынку, але, на жаль, мы трапілі ў чатыры нядоўна пафарбаваныя вільготныя сцяны, дзе не было ні ложка, ні стала, ні крэсла, ні нават падваконня, на якім можна было б што-небудзь пакласці — так, зрэшты, усе пакоі; не было нават дзвярных замкоў, акрамя таго, уладальнік заезду (хаця і былі гэта немцы) увогуле дрэнна гаспадарыў у карчме. У сувязі з тым, што была нядзеля, шмат галоты сабралася тут, каб пабавіцца і патанцаваць*”¹³⁴.

Адным з галоўных элементаў гаспадарчага ўкладу горада, арганічна і нават тэрытарыяльна знітаванага з працай корчмаў, былі **бровары**. Сведчанні аб іх захавалася зусім няшмат. Першыя згадкі аб гарадзенскіх піваварнях датуюцца 50—60-мі гадамі 16 ст.¹³⁵ Так, у 1559—1563 г. Якуб Яўлевіч з Бярэсця і

¹²⁹ У валоданні базыльян знаходзіліся „*пляцы [...] з карчмой вялікай уезнай, дваром, свіранам і стайнямі забудаваных*” (*Obiasnienie Interesu miasta Seymowego J. K. Mci Grodna* (далей *Obiasnienie...*), 1789, s. G2).

¹³⁰ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 11854 арк. 1-3. Хутчэй за ўсё, гэта быў Гірш ці Меер Копелі, якія ў 1799 г. былі ўладальнікамі крамы ў Беластоку (L. Dacewicz, *Antropomimia Białegostoku w XVII—XVIII wieku*, Białystok, 2001, s. 155).

¹³¹ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn, 1970, s. 601.

¹³² ЛДГА, СА 4151 арк. 153адв.

¹³³ А. Сардаров, *История и архитектура дорог Белоруссии*, Минск, 1978, с. 19.

¹³⁴ *Polska Stanisławowska...*, t. 1, s. 333.

¹³⁵ АВАК, т. VII, с. 60-61, 90-91; НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 71 арк. 15; ГАСА, КА І/10 арк. 23 (каралёўкая камера — з лац. camera — установа, якая ў Рэчы Паспалітай займалася маёнткамі ды даходамі караля).

Мошка Хаімовіч з Гародні ўзялі ў арэнду шэраг гарадзенскіх бровараў за 50 коп грошаў літоўскіх штогод. У 1563—1566 і 1571—1573 г. гэта сума павялічылася да 200 коп грошаў¹³⁶.

Значная частка бровараў стаяла побач з замкам. Напрыклад, у крыніцах 1672 г. было адзначана, што ў сегменце вуліцы Замкавай і Рынку стаялі бровары Майжэша Кушалевіча, Ізраэля Абрамовіча, Шлёмы Давідовіча ды Беркі Шмайловіча¹³⁷. У гарадскіх актах 1690 г. захавалася сведчанне аб тым, што ў галоўным Рынку, на рагу з вуліцай Маставой, размяшчаўся „бровар з катлом і чопамі” Казіміра Яўшэвіча. На супрацьлеглым баку вуліцы Маставой знаходзіўся пляч гарадзенскага прэзідэнта Юзафа Бадаракі, на падворку якога працаваў бровар.

Добра разумеючы прыбытковасць вытворчасці піва, за пабудову броварных прадпрыемстваў на сваіх юрыдыках ахвотна ўзяліся магнаты ды кляштары, напрыклад, езуіты (у Рынку), дамініканцы (Віленская вуліца) ці францысканцы (у Панямуні)¹³⁸. Насупраць кляштара кармелітаў босых, на пляцах Красіцкіх, стаяў бровар, якім загадваў Шахно Моўшавіч. У гэтым жа раёне горада блізу Нёмана на вуліцы Падольнай (№ 725), хутчэй за ўсё, на радзівілаўскай юрыдыцы, стаяў яшчэ адзін бровар. Падчас сойма 1793 г. гэты аб’ект быў моцна пашкоджаны. Ад яго адцілавалі „бакавую сцяну [...] на публічныя патрэбы”¹³⁹. Чарговыя два прадпрыемствы, якія выраблялі піва ды, магчыма, іншыя алкагольныя напоі, стаялі на занёманскай юрыдыцы Радзівілаў за Нёманам. На вуліцы Азёрскай размяшчаўся бровар нейкага Эльяша, які, хутчэй за ўсё, пастаўляў сваю прадукцыю ў корчмы брыгітак, Мнішкаў і Стрыенскіх.

У другой палове 18 ст. бровар, што належаў каралеўскаму скарбу, працаваў на Гарадніцы. Акрамя таго, на плане Гародні 1798 г. адзначаны яшчэ два бровары, якія стаялі над Гараднічанкай насупраць сінагогі і могілак жыдоўскай абшчыны. Па звестках 1793 г., адзін знаходзіўся ў падтопленым стане, а другі быў пашкоджаны¹⁴⁰.

Мяркуючы па крыніцах, у абсалютнай большыні бровары ўзводзіліся з дрэва, часам без мураваных комінаў, з саламянымі ці, у лепшым выпадку, з драдкавымі стрыхамі¹⁴¹.

¹³⁶ М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Литовской Руси*, б. г., б. м., с. VI.

¹³⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 2 арк. 310.

¹³⁸ Архіў гарадзенскіх францысканцаў (далей АГФ), *Inwentarze Konwentu Grodzieńskiego Xięży Franciszkanów*, s. 63.

¹³⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 153.

¹⁴⁰ ГДГАМ, КП-15114; Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (далей ДАГВ), Ф. 104 воп. 1 спр. 48 арк. 6; НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 2 спр. 71 арк. 7-11; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 43-44; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21528 ч. 6 арк. 4; ЛДГА, Ф. 1280 воп. 2 спр. 511 арк. 10адв; СА 3862 арк. 13адв; АР БАН Літвы, F 43-8222 арк. 5.

¹⁴¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 16 арк. 153; VL, t. V, s. 305; ГАСА, АР, Аддз. XVIII спр. 324 арк. 229; *Kommissya Porządkowa Cywilno-Wojskowa powiatu grodzieńskiego*, 7 lipca 1790 r.

У прывілеі на Магдэбургскае права, якім Гародня карысталася з 1496 г., была выказана гаспадарская воля, згодна з якой гараджанам дазвалялася пабудаваць „*важніцы, камору воску*” ды лазню, а таксама дазвалялася ўзвесці „*вольны млын*” на Нёмане.

Наведванне **лазні** ў даўнія часы належала да адной з галоўных прафілактычных мер падтрымлівання санітарна-гігіенічных норм у горадзе, і спрыяла папярэджванню інфекцыйных захворванняў. У перыяд Новага часу гарадзенскія лазні будаваліся на беразе Нёмана ці Гараднічанкі. Сваю лазню ў 16 ст. меў каралеўскі двор на Гарадніцы. За Нёманам (Лабенская вул.) у 18 ст. знаходзілася жыдоўская лазня, а ў жыдоўскім квартале над Гараднічанкай мясціўся „*дом лазельны жыдоўскі*”¹⁴². Апроч таго, у крыніцах першай паловы 16 ст. паведамляецца аб лазнях, якія з’яўляліся ўласнасцю „*господарскага служэбнага*” Астапкі Хлустовіча і былі ўзведзены ў Гарадзенскім павеце, напрыклад, у Ротніцы ці Сакалдове (Кнышынская пушча)¹⁴³. Лазні прысутнічалі ў будзённым жыцці кляштараў. Як вынікае з крыніц канца 18 ст., мураваная лазня манахаў-францысканцаў стаяла ля берага Нёмана¹⁴⁴.

Гарадзенцы ўзводзілі лазні не толькі побач з воднымі артэрыямі, але і ў самім горадзе. Аб гэтым паведамляецца ва універсале гарадзенскай цывільна-вайскавай камісіі 1790 г., якая настойліва нагадвала мяшчанам аб неабходнасці пераносу драўляных лазняў з горада на бераг Нёмана¹⁴⁵.

Згадкі пра гарадзенскія **млыны** з’яўляюцца на мяжы 15 і 16 ст. У той час вялікі князь Аляксандр Ягайлавіч дазволіў гарадзенскаму войту Грышку Пуцяцічу „*млын коньскіи себе справити у мeste Городенском против того млына, которыи же его м(и)л(о)сть придал был к воитовсту Городенскому на ладях на Немне под местом Городенским*”¹⁴⁶.

Гарадзенскія млыны знаходзіліся не толькі ў самім горадзе, але і па-за ягонымі межамі. Напрыклад, у інвентары Гарадзенскай эканоміі 1650 г. паведамлялася аб трох млынах, што стаялі на Ласасянцы. Гэта былі млыны Стэфана Сегумовіча ля Лабенскага гасцінца, Яна Касюшкевіча на Навадворскім гасцінцы ды Матыса Баркоўскага на Сідранскім гасцінцы, у Яраўшчызне¹⁴⁷. З 17—18 ст. паходзяць звесткі аб ласасянскіх млынах, што займаліся перапрацоўкай зерня на муку. Да іх ліку адносіліся так званыя Целяйкоўскі ды Мармалоўскі млыны (уласнасць бернардынцаў), а таксама млын гарадзенскага войта Стэфана Яўстафія Александровіча¹⁴⁸. Памол праводзіўся таксама ў млынах гарадзенскіх езуітаў ды кармелітаў босых. Млын апошніх мясціўся побач з францыскаўскім кляштарам, на занёманскім прадмесці¹⁴⁹.

¹⁴² АВАК, т. VII, с. 59-61; [Spis...], s. 143, 165.

¹⁴³ АВАК, т. XVII, с. 42, 104, 246.

¹⁴⁴ АГФ, *Inwentarze...*, s. 63.

¹⁴⁵ *Kommissya Porządkowa Cywilno-Woyskowa powiatu grodzieńskiego*, 7 lipca 1790 r.

¹⁴⁶ *Lietuvos Metrika*, knyga Nr 8, s. 199-200.

¹⁴⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 23 арк. 18-18адв.

¹⁴⁸ ГДГАМ, КП-15111; НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 5750 арк. 100.

¹⁴⁹ [Spis...], s. 144.

Распаўсюджанай практыкай гаспадарчага жыцця горада была перадача прадпрыемства ў арэнду, хаця гэта не заўсёды аплочвалася. Так, напрыклад, у пачатку 18 ст. гараднічы Гарадзенскага павета і віцэ-адміністратар Гарадзенскай каралеўскай эканоміі Станіслаў Ваўкавыцкі аддаў Казіміру Валасевічу ў арэнду так званы Касцюкоўскі млын над Ласаянкай, які стаяў недалёка ад Галавачоў. Апошні, аднак, з цяжкасцю ўносіў падаткі ды ў хуткім часе абанкроціўся. Прычына заняпаду прадпрыемства не хавалася ў гультайстве Валасевіча. Яна вынікала з наступстваў знішчэння ды абрабавання млына расійскімі жаўнерамі ў 1705 г. У 1710 г. апусцелы млын перайшоў да новага арандатара Паўла Макаравіча¹⁵⁰.

У крыніцах сярэдзіны 17 ст. фіксуецца гарадзенская **бойня**. Прыблізнае месца яе знаходжання можна было б звязваць з Рэзніцкай вуліцай, якая цягнулася ва ўсходнім накірунку ад муроў езуіцкага кляштара.

Звесткі аб гарадзенскіх **цагельнях** сустракаюцца ў крыніцах 16 ст. Несумненна, яны існавалі і раней, доказам чаго з'яўляюцца мураваныя аб'екты, узведзеныя ў Гародні ў 12—15 ст. У інвентары гарадзенскага замка 1578 г. былі адзначаны дзве цагельні, якія размяшчаліся за каралеўскім Гарадніцкім дваром¹⁵¹. У 17 ст. на занёманскім прадмесці функцыянавалі замкавая цагельня ды **вапельня**¹⁵². На Падоле выпальваннем цэгля займаліся езуіты. У 1668 г. згадваецца цагельня бернардынскага кляштара. Вядома таксама, што ў першай палове 17 ст. прывілей на валоданне прадпрыемствам па вытворчасці цэгля атрымалі гарадзенскія бернардынкі ды брыгіткі¹⁵³. У 1680 г. чатыры цагельні стаялі на юрыдыцы уніяцкага мітрапаліта¹⁵⁴. У адшуканай візітацыі гарадзенскага французскага кляштара 1775 г. было занатавана, што ягоная цагельня складалася з дзвюх „печак“, „халупы для стрыхара“ ды павеці для сушкі цэгля¹⁵⁵. З 1762 г. паходзіць упамінанне аб тым, што райца Тадэвуш Клява саступіў прэзідэнту горада Андрэю Сталінскаму цагельню, пабудаваную на гарадскіх выганах, каля грунтаў вёскі Мончына.

Да абавязковых элементаў паўсядзённага жыцця кожнага горада адносіліся аб'екты камунальнай гаспадаркі, функцыянаванне якіх, як правіла, суадносілася з колькасцю насельніцтва, санітарна-гігіенічнымі ўмовамі ды гаспадарчымі патрэбамі гарадской супольнасці.

¹⁵⁰ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 5750 арк. 100-101; J. Gordziejew, *Materiały źródłowe do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cz. 4. Z zagadnień życia gospodarczego Grodna XVIII w.* // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie, R. 51, 2006, s. 41-48.

¹⁵¹ ГАСА, КА I/10-17350 арк. 21.

¹⁵² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 23 арк. 11.

¹⁵³ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4401 арк. 2; спр. 4020 арк. 272адв; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 227; спр. 12 арк. 220-221; воп. 15 арк. 1249-1250; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 347-348; ГАСА, КА I/10 арк. 21.

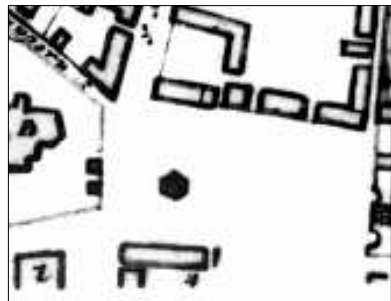
¹⁵⁴ ПКГЭ, т. II, с. 238.

¹⁵⁵ Архіў кракаўскага кляштара французскага, Е-I-5, s. 53.

У першую чаргу сказанае тычыцца сістэмы водазабеспячэння¹⁵⁶. У даўняй Гародні галоўнымі крыніцамі забеспячэння вадой з'яўляліся Нёман і ягоны прыток Гараднічанка. Акрамя таго, вада здабывалася ў хатніх ды агульнагарадскіх калодзежах. Галоўная гарадская студня стаяла непадалёку ад ратушы, у самім Рынку. Мяркуючы па глыбокіх гарызонтах залягання ваданосных пластоў, гэта мог быць калодзеж-калаўрот.

У 1541 г. на закінутую гараджанамі студню звярнула ўвагу каралева Бона і ў зусім не хвалебным для гарадзенцаў тоне заадала: „[...] студня, якую дурныя мяшчане гноем і іншымі паскудствамі напоўнілі, справа горада, асабліва які вады не мае, вельмі патрэбная, хочам і загадваем, каб абавязкова ачышчана была і каб вада [...] з яе ў Рынку праведзена была”¹⁵⁷. Дакладна невядома, у якім стане знаходзілася памянёная студня і ці ўвогуле загад Боны быў выкананы.

Мабыць, доўгі час яна заставалася закінутай. На гэта ўскосна паказвае згадка аб тым, што ў пачатку 18 ст. было прынята рашэнне аб будове „найгрунтоўнейшай” студні¹⁵⁸. Гэтую задуму гарадскім уладам удалося ажыццявіць толькі пад канец стагоддзя. 8 студзеня 1789 г. гарадзенскі магістрат падпісаў дагавор на суму 2000 злотых з „баўмайстрам” Ёганам Прайсігам¹⁵⁹ на будову новай студні. Майстар абавязаўся „крыніцу выкапаць і сваім матэрыялам драўляным і жалезным” паставіць. З дакумента вынікае, што студню меркавалася паставіць з сасновага дрэва „лакцей 5 светласці і шырынні [...] помпы дзве з усімі да іх прыстасаваннямі” да 1 сакавіка бягучага года¹⁶⁰. Збудаваную студню, што стаяла недалёка ад Віленскай вуліцы, паміж фарным касцёлам ды будынкам ратушы, адзначаюць планы Гародні 1793 і 1795 г.¹⁶¹

Іл. 15. Гарадская студня.
Фрагмент плана
Гародні 1795 г.

¹⁵⁶ М. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław, 1986, s. 515.

¹⁵⁷ АВАК, т. VII, с. 77.

¹⁵⁸ АВАК, т. V, с. 308.

¹⁵⁹ У кнігах гарадзенскага магістрата змешчаны наступныя формы прозвішча: Preyzig (1786), Preysig (1791, 1792), Preyzyg (1791, 1795), Preysyg (1794), Preysyk (1789). Глядзі: НГАБ Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 890; спр. 14 арк. 719; спр. 15 арк. 53-65, 318, 392, 458; спр. 16 к. 363-364, 377-378.

¹⁶⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 719; Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 38.

¹⁶¹ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21873, 21874.

Шматлікія калодзежы ў Гародні існавалі таксама на мяшчанскіх падворках, у жыдоўскім квартале ды на тэрыторыі юрыдык. З сярэдзіны 16 ст. паходзяць згадкі аб занёманскім калодзежы¹⁶². Сваю студню, напрыклад, мелі гарадзенскія дамініканцы¹⁶³. У крыніцах 1591 і 1721 г. упамінаецца „студня стародавняя манастырская” кляштара на Каложы¹⁶⁴.

На пачатку 17 ст. была заснавана першая вядомая ў гісторыі горада **водаправодная сетка**. Мерапрыемствы па забеспячэнню горада вадой прафінансаваў гарадзенскі бурмістр Ганус Фандэнберг, які правёў з Нёмана „воду трубамі ў Рынак”¹⁶⁵. На думку Юзафа Ядкоўскага, знойдзеныя ім у 1931 г. на вуліцы Крывой (даўняй Могілкавай) трубы з’яўляліся рэшткамі гэтага водаправода¹⁶⁶.

У гарадзенскіх крыніцах удалося натрапіць на пацвярджэнні існавання водаправода, які быў пракладзены над Гараднічанкай у 18 ст. Паводле іх, ля рэчкі знаходзіўся драўляны „*ацэмбраваны рэзервуар*”, ці водасховішча, пастаўленае коштам горада. „*Гарадскія трубы*”, так крыніцы акрэсліваюць тагачасны водаправод, ішлі як у накірунку горада, так і вялі на Стары замак. Іх агульная даўжыня складала 126,5 локця. Вядома, што ў 1793 г. гарадзенскі мешчанін Якуб Зарэка разабраў частку гарадскога водаканала на ўласны ўжытак¹⁶⁷.

Аб’екты, звязаныя з гарадскім правасуддзем

Гарадская ратуша выконвала розныя функцыі. Акрамя пасяджэнняў рады, тут адбываліся судовыя пасяджэнні лавы, якая разглядала крымінальныя справы. Тут жа, у падземеллях ратушнага будынка знаходзілася гарадская **вязніца**, акрэсленая ў гарадскіх кнігах 1728 г. „*турмой мескай*”¹⁶⁸. Яе знаходжанне ў будынку ратушы спарадзіла бытаванне выразу аб тым, што затрыманага „*всадили на ратушу*”¹⁶⁹.

Яшчэ адно месца затрымання абвінавачаных ды злачынцаў знаходзілася на гарадзенскім Старым замку¹⁷⁰. Напрыклад, у 1665 г. лоўчы Нурскай зямлі і віцэ-эканом Гарадзенскай эканоміі Недзялкоўскі быў пасаджаны ў замкавую вязніцу за „*порваньє [...] на припоромку и мало незопхненье в Неман кароцы, о поляянье самого его милости ксендза метрополиты*” Гаўрылы Календы, які перапраўляўся праз Нёман¹⁷¹.

¹⁶² ПКГЭ, т. II, с. 63.

¹⁶³ АВАК, т. V, с. 334; АР БАН Літвы, F 43-8222 арк. 5.

¹⁶⁴ АВАК, т. XIV, с. 393; НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 369, арк. 39адв.

¹⁶⁵ АВАК, т. VII, с. 111; VL, t. V, s. 400.

¹⁶⁶ Samorząd Miejski, 1931, nr 18, s. 1026.

¹⁶⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 1289-1290.

¹⁶⁸ Тамсама, спр. 6 арк. 35.

¹⁶⁹ АВАК, т. XVII, с. 81.

¹⁷⁰ ГАСА, КА I/10-17350 арк. 6.

¹⁷¹ АВАК, т. XV, с. 153-154.

Пакаранні ў даўнія часы адбываліся ў іншых месцах, часта на гандлёвай плошчы ля **прэнгера**, ці слупа ганьбы¹⁷², да якога прыкоўвалі абвінавачанага. Аналагічна, як гэта было ў іншых еўрапейскіх гарадах, гарадзенскі прэнгер стаяў у найбольш людным месцы, на галоўнай плошчы горада паміж ратушай і фарным касцёлам. Факт яго існавання ў Гародні даводзіць адшуканая ў крыніцах першай паловы 17 ст. згадка аб пакаранні шляхам закоўвання вінаватага „ў ланцугі” на некалькі дзён¹⁷³. Яшчэ адно ўпамінанне аб прэнгерах датуецца 1690 г.¹⁷⁴ Апошнія звесткі аб слупе ганьбы паходзяць з 1840 г.¹⁷⁵

Для смяротнага пакарання служыла **вісельня**. У еўрапейскіх гарадах узвядзенне шыбеніцы акрэслівалася прывілеем на гарадское самакіраванне¹⁷⁶. У Гародні гэты аб’ект быў пастаўлены значна раней, яшчэ перад юрыдычным афармленнем гарадской абшчыны. У прывілеі 1496 г. сустракаецца наступнае ўпамінанне: „Даём усім грамадзянам горада названага частку луга ад горада аж да месца, дзе злачынцаў караюць, інакш да шыбеніцы”¹⁷⁷.

Такім чынам, гарадзенская вісельня была пастаўлена далёка па-за ўсходняй мяжой горада. Адзіны вядомы відарыс яе канструкцыі з матляючымся пакараным захаваўся на гравюры Адэльгаўзера—Цюндта 1567—1568 г.¹⁷⁸ Згодна з ім, гэта была аднапавярховая канструкцыя, якая складалася з некалькіх перпендыкулярных бэлек, злучаных шэрагам гарызантальных, што стварала ў акружнасці збудаванне шасцівугольнай формы. Пад ім, як можна меркаваць, была выкапана яма з вапнай, у якую скідвалі целы павешаных. Тут жа ля шыбеніцы знаходзілася месца пахавання пакараных¹⁷⁹.

Мясцовыя ўлады падтрымлівалі ў адпаведным стане шыбеніцу. У справаздачы прыбыткаў і выдаткаў гарадзенскага магістрата 1750 г. паведамляецца, што на перабудову вісельні ды лесвіцу да яе было выдаткавана 25,15 злотых. Токар „за трыцы” і вярочнік за шнуры атрымалі 9,12 злотых. Крыніцы, аднак, не падаюць, хто правёў згаданы рамонт ці будаўніцтва. Не кожны гарадскі рамеснік згадзіўся б на працу, якая лічылася зневажальнай і была звязана са стратай гонару. Магчыма, гэтым займаўся сам кат, якому дапамагалі палонныя туркі. Вядома таксама, што абавязак пільнавання вязняў быў пакладзены на гарадзенскія цэхі¹⁸⁰.

¹⁷² Можна меркаваць, што нямецкае запазычанне *pranger* трапіла ў беларускую мову з польскай (А. Булыка, *Даўнія запазычаныя беларускай мовы*, Мінск, 1972, с. 259).

¹⁷³ А. Łyjak, *Dawne narzędzia kar i tortur*, Kraków, 1998, s. 45; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 1 арк. 255.

¹⁷⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 3 арк. 31.

¹⁷⁵ J. Jodkowski, *Śródmieście...*, s. 2.

¹⁷⁶ А. Łyjak, *Dawne...*, s. 20.

¹⁷⁷ АВАК, т. VII, с. 61.

¹⁷⁸ T. Niewodniczański, *Grodno-bemerkungen...*, s. 109.

¹⁷⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 11 арк. 83; А. Łyjak, *Dawne...*, s. 19-20; Ph. Ariés, *Człowiek i śmierć*, Warszawa, 1992, s. 56.

¹⁸⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 11 арк. 83, 87, 93.

Іл. 16. Гарадская шыбеніца.
Фрагмент медзярыта
Адэльгаўзера–Цюндта
1567—1568 г.

Аналіз іканаграфічнага матэрыялу дазваляе вызначыць на плане месцазнаходжанне шыбеніцы, якая выкарыстоўвалася расійскімі ўладамі яшчэ ў першай палове 19 ст. У 1833 г. тут быў павешаны паўстанец Міхал Валовіч¹⁸¹. Таму гэта месца пазней атрымала назву „*пляца Валовіча*”, які, згодна з планам Гародні 1937 г.¹⁸², знаходзіўся паміж Скідальскай дарогай і каталіцкімі могілкамі, заснаванымі ў 1792 г.

Праблемы гарадскога добраўпарадкавання

Сапраўдным бедствам, з якім у даўнія часы змагаліся ці, хутчэй за ўсё, імкнуліся змагацца ўлады шматлікіх еўрапейскіх гарадоў, з'яўляўся дрэнны **стан вулічнага пакрыцця**. Паўсюднай справай была загаджанасць небрукаваных вуліц нечыстотамі ды адкідамі. Ubачыўшы менавіта такія вуліцы падчас наведвання горада ў першай палове 16 ст., каралева Бона загадала гарадзенскім мяшчанам у адным са сваіх прывілеяў: „*увесь Рынак і вуліцы ўсе [...] камянямі брукаваць маюць кожны перад сваім домам*”¹⁸³. Аб заняўбанай вулічнай паверхні сведчаць дакументы 17 ст. Менавіта таму ў выстаўленым у 1627 г. прывілеі караля Жыгімонта III гараджанам настойліва нагадвалася, што ў сувязі з „*балотным праездом [...] каб на прыкладзе іншых гарадоў Вялікага княства Літоў-*

¹⁸¹ K. Sidorowicz-Czerniewska, *Sprawa emisariusza Michała Wollowicza z r. 1833*, Grodno, 1934, s. 55-56.

¹⁸² *Orientacyjny plan miasta Grodno 1937 r.*, Grodno, 1937.

¹⁸³ АВАК, т. VII, с. 76.

сага мыта брукавое з людзей купецкіх, за якія грошы як у Рынку, так і на вуліцах брук прыстойны выкласці маглі”¹⁸⁴.

Пра неабходнасць давядзення да ладу пакрыцця вуліц ды плошчаў у Гародні гаворыцца ў прывілеі караля Аўгуста II 1718 г.¹⁸⁵ Куды ў больш вострым тоне быў вытрыманы прывілей Аўгуста III у 1744 г., які яшчэ раз засяродзіў увагу на нездавальняючым стане брукаў ды абыякавасці мяшчан да гэтай праблемы. Улічваючы гэтую акалічнасць, кароль настойліва патрабаваў, „каб хрысціяне, як і жыды, брукі перад дамамі сваімі штогод ачышчалі”¹⁸⁶.

Да прыкметных зрухаў у гэтай справе дайшло толькі ў сярэдзіне 18 ст. У 1749—1752 г. гарадскія ўлады даручылі гарадзенскім ды віленскім брукарам правесці работы па ўкладцы каменем галоўнага Рынку¹⁸⁷. Між тым агульны стан брукаў у горадзе надалей знаходзіўся ў нездавальняючым стане. Менавіта такое ўяўленне складваецца пасля чытання дзённікавых назіранняў падарожнікаў. Адным з іх быў Вільгельм Шлемюлер, у якога выгляд Гародні не выклікаў цікавасці. У 1752 г. ён трапіў і сцісла заўважыў, што ў горадзе „вуліцы забруджаныя”¹⁸⁸. У 1784 г. тое ж кінулася ў вочы Георгу Форстэру, перад якім адкрыўся краявід „балоцістых вуліцаў”. У дзённіку апошняга была змешчана яшчэ адна вартая ўвагі нататка: „Серада, 3 лістапада. Я абудзіўся а сёмай гадзіне. Каб аформіць натуральныя патрэбы, я быў вымушаны прайсці праз падворак да сапраўды бруднага месца”¹⁸⁹.

Жыхары Гародні асабліва не клапаціліся аб стане вулічнага пакрыцця. У гродскіх актавых кнігах Гарадзенскага павета 1730 г. паведамлялася аб тым, што вуліцы жыдоўскага квартала ўвогуле не брукаваліся. Што горш, насельніцтва гэтай часткі горада не толькі не напраўляла старое пакрыццё, але, акрамя таго, закідвала яго смеццем¹⁹⁰. Ураднікаў гарадзенскага магістрата, якія на чале з войтам Юзафам Зялінскім у 1787 г. правялі рэвізію жыдоўскага раёна, дужа ўразіў прыкры выгляд „засмечаных гноем” вуліц, якія месцамі літаральна паўрасталі ў зямлю, сцёкаў, „заваленых ды пазатыканых балотам” ды перапоўненых „разлівамі абрыдлай заразы ды шчыльнага смуроду”¹⁹¹.

У іншых раёнах горада становішча было не найлепшым. Брукі адсутнічалі перад касцёлам кармелітаў босых і нават ля палаца літоўскага польнага гетмана Міхала Агінскага на Маставой вуліцы, якая, як падаецца ў крыніцах, „пачала моцна руйнавацца”. Таму ў сваім дэкрэце 1754 г. каралеўскія камісары нагадвалі, каб

¹⁸⁴ Тамсама, с. 109.

¹⁸⁵ АР БАН Літвы, F 1-314.

¹⁸⁶ АВАК, т. VII, с. 136.

¹⁸⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 11 арк. 79-87.

¹⁸⁸ W. Schlemüller, *Dyaryusz...*, s. 8.

¹⁸⁹ *Polska Stanishowska...*, t. 2, s. 77, 78.

¹⁹⁰ АВАК, т. V, с. 338.

¹⁹¹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 14 арк. 182-184.

уладальнікі „брукі [...] на вуліцы той насупраць сваёй сядзібы пляцаў да паловы вуліцы брукавалі і для выгады сваёй напраўлялі”¹⁹². Небрукаванай у канцы 18 ст. была таксама „цэлая вуліца Навікоўская”, па абодвух баках якой знаходзіліся збудаванні брыгітак¹⁹³.

У той жа час аналіз крыніц даводзіць, што ўладальнікі сядзіб дбалі аб парадку на сваіх падворках. У акце продажу пляца на Златарскай вуліцы 1793 г., уладальнікамі якога былі Рыгор і Анастасія Саковічы, упаміналася аб звезеным каменні, прызначаным для брукоўкі падворка ды пабудовы агароджы з боку вуліцы. Дададзім таксама, што ў гарадскіх кнігах 18 ст. сустракаюцца звесткі аб брукаваных вулічных сцёках¹⁹⁴.

У даўняй Гародні дамінавалі драўляныя дамы, што было абумоўлена магчымасцямі мяшчанскага бюджэту, а таксама тым, што найбольш даступным будаўнічым матэрыялам было дрэва. Таму ў горадзе, як зрэшты і ва ўсіх навакольных населеных пунктах без выключэння, з дрэва ставіліся як мяшчанскія сядзібы, так і вытворчыя аб’екты, а нават і магнацкія палацы. Узвядзенне ж дамоў з вогненебяспечнага матэрыялу з пункту гледжання гарадскіх улад заставалася справай актуальнай і змушала іх праводзіць сталы нагляд за станам рэгулярнай забудовы.

З 16 ст. паходзяць першыя звесткі пра **супрацьпажарныя мерапрыемствы**. У 1541 г. магістрат быў абавязаны штогод складаць рэвізію стану забудовы каралеве Боне, а мяшчане — мець „*ваду перад домам сваім ад агню*”¹⁹⁵. Соймавая канстытуцыя 1677 г. узяла гэтае пытанне яшчэ раз, заўважаючы: „[...] а ў броварах маюць быць камяны мураванья і ад агню добра мурам забяспечаныя, не пад стрэхамі саламянымі”¹⁹⁶.

Дрэжны стан супрацьпажарнай бяспекі падштурхнуў караля Аўгуста III да выдання ў 1744 г. распараджэння аб неабходнасці наяўнасці ў кожнага жыхара на выпадак пажару „*крукоў для разрывання будынкаў і вады для тушэння агню [...] вадавозніцы на патрэбы горада*”¹⁹⁷. У 1787 г. камісія гарадзенскага магістрата пад кіраўніцтвам войта Юзафа Зялінскага правяла грунтоўную рэвізію проціпажарнага ды санітарнага стану горада. У яе выніку аказала-

¹⁹² ПКГЭ, т. II, с. 252.

¹⁹³ *Kommissya Porządkowa Cywilno-Wojskowa powiatu grodzieńskiego*, 7 lipca 1790 r., s. D2.

¹⁹⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 10 арк. 547-548; спр. 15 арк. 1033-1034; спр. 16 арк. 501-502.

¹⁹⁵ АВАК, т. VII, с. 76-77.

¹⁹⁶ VL, t. V, s. 305 p. 626. З абсалютнай упэўненасцю можна сцвярджаць, што з падобнымі праблемамі змагаліся ўсе гарады ВКЛ, у тым ліку і сталічная Вільня. Гэта вынікае з соймавай канстытуцыі 1766 г., у якой у параграфі пад назвай „*Miasto Wilno*” адзначалася наступнае: „...*aby w samym mieście żadne domostwa, jatki, budki dla przekupniów drewniane nie znajdowały się [...] W ulicach pryncypalnych domostwa drewniane z kominami murowanymi, które są dobre, zostać mają bez reparacji, jednak aby tylko w nich wódek i olejów składu nie było, oraz aby in spatio dwóch dachówką pokryte były, a gdzie są blisko kościołów i pałaców są drewniane budowy, a tych sąsiedzi dla powszechnego bezpieczeństwa od ognia, zniesienia będą żądał [...] Urząd miejski w sikawki, haki i wszelkie do gaszenia ognia potrzebne porządki opatrzyć się i tegoż ognia przestrzegać obligowany będzie*” (VL, t. VII, 1860, s. 242).

¹⁹⁷ АВАК, т. VII, с. 136.

ся, што жыхары фактычна ўсіх цэнтральных вуліц, якія выходзілі з Рынку (Віленскай, Азёрскай, Маставой, Бернардзінскай, Калюцінскай, Скаліманаўскай і завулку, што ішоў з вуліцы Замкавай), не прытрымліваліся мінімальных норм супрацьпажарнай аховы. У жыдоўскім раёне адсутнічалі бочкі з вадой, багоры „для зрывання” сцен. Апроч таго, у некаторых падворках ураднікі магістрата выявілі „сухі гной”, а ў дамах — „каля печаў ды комінаў склады дрэва”¹⁹⁸.

Чарговая спроба гарадзенскіх улад, накіраваная на правядзенне мер супрацьпажарнай бяспекі, была распачата ў 1788 г. Магістрат выдаў распараджэнне аб неабходнасці „зрывання небяспечных дахаў і скідвання комінаў” ды бурэння „непатрэбных клецішчаў”¹⁹⁹. На тое, што заклікі магістрата засталіся непачутымі, паказваюць дадзеныя гарадзенскай цывільна-вайскавай парадкавай камісіі, якая ў адным са сваіх універсалаў комплексу проціпажарных мерапрыемстваў прысвяціла ажно дзевяць старонак. У „пастанове” камісіі 1791 г. зазначалася, што, нягледзячы на сталыя пажары, мяшчане „не падрыхтоўваюць начынняў для вады, скураных вёдзер, помп, лесвіц, крукоў, не ўзводзяць комінаў на дахах, не кажуюць іх чысціць і дахі саломай і дрэвам крыюць”²⁰⁰. Неабходных прылад не мелі, зрэшты, не толькі шматлікія ўладальнікі сядзіб, але і рамесныя цэхі. Таму ў адпаведнасці з распараджэннем мяшчане і цэхі мелі „аб дамах клапаціцца і прыладамі забяспечыць”²⁰¹.

Сказанае вышэй не азначае, канешне, што ўладальнікі пасёсій зусім не выяўлялі цікавасці да праблемы супрацьпажарнага стану горада. Довадам таму можа служыць прыклад ксяндза прыёра вігерскіх камедулаў Яна Гвалберта, які ў 1752 г. у кантракце на арэнду дворыка, што ляжаў на Рэзніцкай вуліцы, у адным з яго пунктаў засяродзіў увагу на „варту дзённую і начную, усялякую пільнасць, асцярожнасць ад агню”²⁰². Занепакоенасць, як хутка аказалася, мела сур’ёзныя падставы. У наступным годзе пажар знішчыў шматлікія дамы мяшчан, дворыкі ды драўляныя палацы шляхецкіх уладальнікаў, а таксама не абмінуў будову манахаў.

Такім чынам, комплексныя меры проціпажарнай бяспекі ў даўняй Гародні фактычна не выконваліся. У лепшым выпадку, каб пазбегнуць неўнікнёных канфліктаў з уладамі, жыхары горада абмяжоўваліся ўзвядзеннем ля драўлянага жыллага дома мураванай кухні ды вывядзеннем на дах мураванага коміна.

Другой паловы 18 ст. сваімі пачаткамі сягаюць першыя спробы ўвядзення **архітэктурных планаў**. На жаль, настойлівыя намаганні гарадзенскага старасты Антонія Тызенгаўза, які ў 70-я гады 18 ст. забараніў гараджанам ставіць будынкі без распрацаваных архітэктарам планаў, аказаліся безвыніковымі, паколькі фінанса-

¹⁹⁸ НГАБ, Ф.1761 воп. 1 спр. 14 арк. 182-184.

¹⁹⁹ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4615.

²⁰⁰ ГДГАМ, КП-9217.

²⁰¹ Тамсама; *Kommissya Porządkowa Cywilno-Wojskowa powiatu grodzieńskiego*, 7 ліста 1790 г.

²⁰² НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 5745 арк. 28-28адв.

выя магчымасці збяднелых мяшчан былі абмежаванымі. Менавіта гэтай акалічнасці Тызенгаўз не ўлічыў. Што горш, мяшчанам, пазбаўленым сродкаў на пабудову камяніц, забаранялася напраўляць драўляныя ці фахверкавыя дамы, у выніку чаго будаўнічы рух у горадзе запаволіўся²⁰³.

Мабыць, па гэтай прычыне куды большае запатрабаванне сярод жырахоў горада было не на паслугі архітэктара, а менавіта дойліда, спецыяліста ў галіне драўлянага будаўніцтва.

Нёманская пераправа

Упершыню гарадскі **мост**, перакінуты праз Нёман, упамінаецца ў лісце вялікага князя Казіміра Ягайлавіча 1486 г., які аддаў яго ў арэнду Еньку Яцковічу і ягоным сынам, загадваючы, каб пераправа праз раку праходзіла выключна ў гэтым месцы: „[...] *абы перевозов не мели нигде в городе, ездили бы на мост*”²⁰⁴.

Гарадскі мост злучаў не толькі два берагі ракі, але знітоўваў занёманскае прадмесце са старым горадам. Паводле крыніц 1556 г., ён праходзіў побач з занёманскімі пляцамі мяшчан Мікуцёў: „[...] *переехавши мост, узеждяючи на гору против дому мещенина городенского Микутя*”²⁰⁵. У 1561 г. сядзібай на вуліцы Навадворскай валодала Ганна Мікуцёва²⁰⁶.

Выгляд маста прадстаўляе медзярыт Адэльгаўзера—Цюндта 1567—1568 г. Ягоная канструкцыя была ўзведзена з дрэва і складалася з некалькіх радоў бяровенняў, на чатырох палях, дадаткова ўмацаваных контрфорсамі. Мінімальнае шырыня маста, як падаецца, дасягала 5—6 метраў²⁰⁷. Перад уездам у горад стаяла вежа-брама, якая выконвала функцыі вартоўні ды пункта мытнага кантролю. Аб гэтым сведчыць ліст караля Аляксандра да гарадзенскага старасты Аляксандра Юр’евіча 1503 г., у якім забаранялася татарам, што жылі пад Гародняй, „*на Немне на мосту мыто [...] брати*”²⁰⁸.

Праехаўшы праз мост, падарожнік працягваў свой шлях паміж двума ўзгоркамі, на адным з якіх быў старадаўні вакольні горад. Пакручастым ярам можна было дабрацца да Старога замка, а па вуліцы Маставой, ці, як яна акрэслівалася ў 16 ст., Вялікай²⁰⁹, — патрапіць у горад. У кнігах гарадзенскага земскага суда канца 30-х—пачатку 40-х гадоў 16 ст. наднёманскі мост названы замкавым ці „*гарадавым*”²¹⁰. Гэта сведчыць аб тым, што пошліны, якія

²⁰³ S. Kościalkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 1, s. 605.

²⁰⁴ М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута*, Москва, 1892, с. 174.

²⁰⁵ АВАК, т. XXI, с. 180.

²⁰⁶ ПКГЭ, т. II, с. 62.

²⁰⁷ А. Сардаров, *История...*, с. 16.

²⁰⁸ АЛМ, т. 1, в. 2, с. 125.

²⁰⁹ Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 14; ПКГЭ, т. II, с. 46.

²¹⁰ АВАК, т. XVII, с. 77, 306.

спаганяліся з праезджых, папаўнялі вялікакняскі скарб. Цікавай падаецца змешчаная ў гарадзенскім замкавым інвентары 1578 г. згадка аб „*мосце на Нёмане праз раку новым*”²¹¹, якую гіпатэтычна можна было б звязаць з буйнамаштабнымі будаўнічымі пераўтварэннямі караля Стэфана Баторыя.

Іл. 17. Мост на Нёмане з вежай-вартоўняй.
Фрагмент медзярыта Адэльгаўзера-Цюндта 1567—1568 г.

У першай палове 17 ст. мост, які злучаў горад з занёманскім прадмесцем, практычна быў разбураны. Аб гэтым згадваецца ў дакументах 1632 г.²¹² Імкнучыся яго адбудаваць, мясцовая шляхта ў 1646 г. прыняла пастанову аб узвядзенні новага мураванага маста на месцы старога драўлянага, які „*для хуткасці вады доўга існаваць не можа*”. Праз год гэтае рашэнне зацвердзіў сойм. Спусцашэнне горада маскоўскімі войскамі, а таксама пажары 50—70-х гадоў 17 ст. перапынілі здзяйсненне гэтага плана. Чарговы раз пытанне аднаўлення гарадзенскага маста разглядалася на сойме 1690 г.²¹³

На плане Гародні 1706 г. адлюстраваны драўляны, па ўсёй верагоднасці, яшчэ неадрамантаваны мост²¹⁴. У сувязі з чым у 1720 г. на патрэбы будаўніцтва новага маста былі прызначаны сродкі, спагнаныя маршалкам Гарадзенскага павета Стэфанам Яўстафіем Александровічам з чопавага шэлезнага падатку Гарадзенскага павета²¹⁵. У гарадзенскіх гарадскіх кнігах за 1729 г. захавалася ўпамінанне аб „*будаўнічым маста Я[го] К[аралеўскай] М[осці] гарадзенскім*” Андрэю Міхале Маладзілу²¹⁶. Аднак і на гэты раз праект не дачакаўся ажыццяўлення. Аб гэтым можна

²¹¹ ГАСА, КА І/10-17350 арк. 16.

²¹² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 23 арк. 7адв.

²¹³ VL, t. V, s. 400.

²¹⁴ РДВГА у Маскве, Ф.846 воп. 16 спр. 1465, 1466.

²¹⁵ АВАК, т. VII, с. 276.

²¹⁶ НГАБ Ф. 1761 воп. 1 спр. 6 арк. 189.

меркаваць, аналізуючы планы горада 1758 ды 1780 г.²¹⁷, на якіх мост адсутнічае. Акрамя таго, гэтую думку даводзяць дзённікі падарожнікаў. Напрыклад, Вільям Кокс, які наведаў горад у 1778 г., падкрэсліў наступнае: „*Мы прыехалі ў Гародню [...] спачатку пераправіліся паромам праз Нёман, каторы тут шырокі і чысты*”²¹⁸. Георг Форстэр у 1784 г. зазначыў, што нёманскі мост „*перакінуты*”²¹⁹, напэўна, маючы на ўвазе паром, які адзначае план горада 1793 г.²²⁰ Можна, аднак, дапусціць, што менавіта ў гэты час будаўніцтва новага маста ішло поўным ходам. Яго наяўнасць фіксуецца ў крыніцах 1795 г.²²¹

Такім чынам, у сувязі з тым, што ўжо ў 17 ст. гарадзенскі мост заняпаў, пераправіцца праз Нёман можна было **паромам**, размешчанымі на Падоле. Па дадзеных 1680 г., такіх паромаў у горадзе ў той час было два. Хутчэй за ўсё, гаспадарчая стагнацыя, абумоўленая ваеннымі падзеямі Паўночнай вайны, магла выклікаць ліквідацыю аднаго з іх²²².

Дакладнае месца паромнай пераправы выяўляюць крыніцы 18 ст. У той час яна знаходзілася каля пляцаў быценскіх базыльянаў²²³, прыблізна непадалёку ад таго месца, дзе вуліца Маставая плынна пераходзіла ў Падольную. На лакалізацыю нёманскай пераправы паказвае таксама гарадзенская тапаніміка. Галоўны Рынак горада з т. зв. перавозам злучала Маставая вуліца, якая ў крыніцах акрэслівалася „*вуліцай Маставой ад перавозу, што ў Рынак ідзе*”. Юзаф Маркевіч²²⁴ на плане Гародні 1780 г. адзначыў вуліцы, якія ішлі ў накірунку парома: „*вуліца ад ірва вядзе да перавозу*” і „*вуліца да перавозу*”²²⁵.

У 1752 г. на Нёмане быў узведзены новы паром „*з усім, як мае быць, з кардэлем*”²²⁶ *новым на калаўроце. чатырма рыфамі жалезнымі [...] і двума шыпамі жалезнымі, над каторым калаўр[отам] дашак дражкамі крыты і мосцікі паабал Нёмана, да якіх паром прыбіваецца*”²²⁷.

²¹⁷ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21871, 21872.

²¹⁸ *Polska Stanisławowska...*, t. 2, s. 681.

²¹⁹ Тамсама, s. 77.

²²⁰ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21528 ч. 6 арк. 4.

²²¹ Тамсама, спр. 21873; *Archiwum Wróblewieckie*, z. 1, Poznań, 1869, s. 107.

²²² ЛДГА, СА 11291 арк. 12адв; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 19.

²²³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 10 арк. 99-100.

²²⁴ Пра Юзафа Маркевіча гл.: М. Moroz, *Działalność Józefa Markiewicza w ekonomii grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza // Białostoczczyzna*, 1998, nr 1, s. 15-35; М. Moroz, *Józef Markiewicz — komornik województwa wileńskiego (2 połowa XVIII wieku) // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność*, Toruń, 1996, s. 219-230.

²²⁵ Тамсама, спр. 11 арк. 449-450; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²²⁶ Канат.

²²⁷ ГАСА, АР, Адз. XVIII спр. 324 арк. 230.

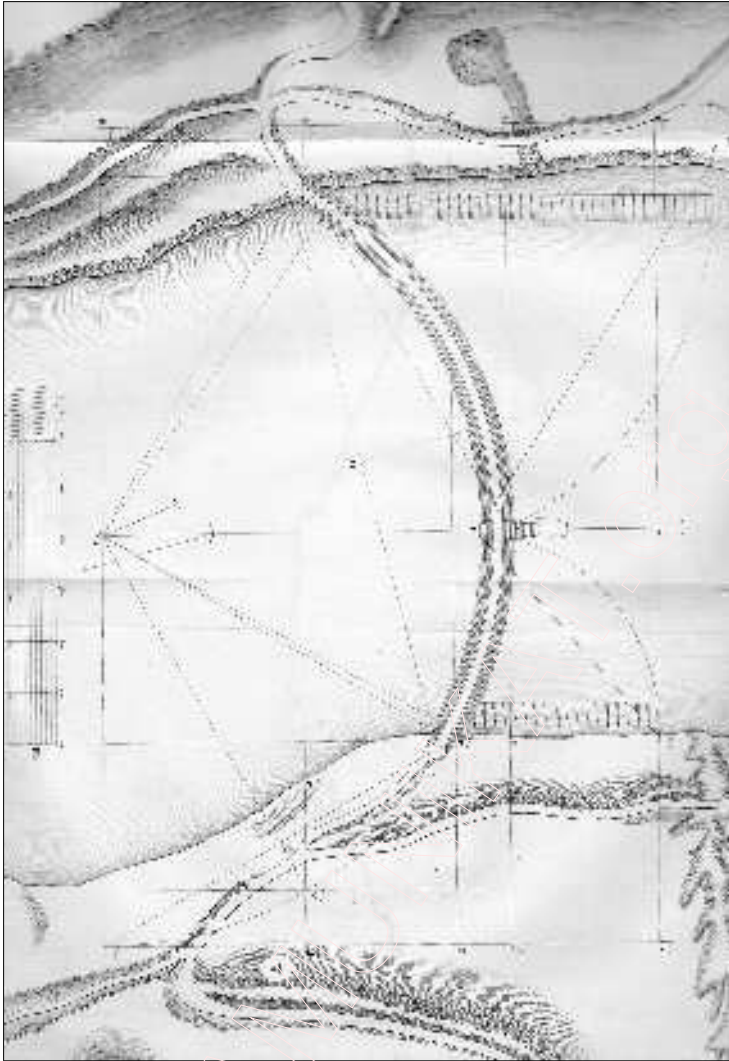
Іл. 18а. Нёманская пераправа.
Фрагмент плана Гародні 1812 г.

Іл. 18б. Нёманская пераправа.
Малюнак Напалеона Орды.
Другая палова 19 ст.

Вядома таксама, што ў Гародні існаваў часовы мост, перакінуты ў 1792 г. праз Нёман намеснікам інжыернага корпуса войска ВКЛ Міхалам Сакалінскім. Будова лукападобнага плавучага маста, узведзенага на патрэбы пераправы войска падчас адыходу, прынесла яму сапраўдную славу ў Еўропе. На працягу трыццаці васьмі гадзін 120 чалавек выканалі маставыя насцілы з поручнямі. У канцы чэрвеня 1792 г. праз мост прайшло ўсё войска ВКЛ з артылерыяй і абозамі. Праз дзевяць дзён мост быў дэмантаваны²²⁸.

²²⁸ J. Jankowski, *Mosty w Polsce (od czasów najdawniejszych do końca dziejów wojny światowej // Monografie z dziejów nauki i techniki*, t. 83, Wrocław, 1973, s. 96-98.

Іл. 19.
Часовы мост
на Нёмане,
узведзены
Міхалам
Сакалінскім
1792 г.

Гарадскія межы

Тэрыторыю Магдэбургскай Гародні ад навакольнага свету аддзялялі не лініі гарадскіх умацаванняў, а прыродны рэльеф. Функцыю заходняй мяжы горада выконвала павольная Гараднічанка, да берагоў якой ужо ў 16 ст. пачалі туліцца сядзібы гараджан. Вызначальную паўночную мяжу горада Гараднічанка пачала крыху пазней.

Можна меркаваць, што з цягам часу магчымасці інтэнсіўнага засваення тэрыторыі ў складзеных раней межах былі вычарпаны. Рассяленне насельніцтва па-за межамі тэрыторыі горада, сфарміраванай у 15 ст., выклікала заканамернае пашырэнне гарадской тэрыторыі ў паўночным накірунку. Гэты працэс мог адбывацца недзе ў другой палове 16—пачатку 17 ст.

Варта заўважыць, што блізу гарадской мяжы, на апошніх пляцах Віленскай вуліцы, але перад Віленскай брамай, у сярэдзіне 16 ст. быў закладзены Святадухаўскі шпіталь. А вось брыгиткам у 40-я гады 17 ст. давялося ставіць свой кляштар ужо па-за старадаўнімі межамі, за Азёрскай брамай. Супастаўленне гэтых двух фактаў схіляе да гіпатэтычнай думкі аб хуткім росце гарадской тэрыторыі ў згаданы час. Гэтую гіпотэзу дадаткова пацвярджаюць факты асвойвання гараджанамі ў сярэдзіне 17 ст.²²⁹ тэрыторыі, што ляжала за Віленскай брамай, і забудовы пляцаў „на Гарадніцы”, г.зн. блізу каралеўскага двара.

Складаней высветліць усходнюю мяжу Гародні. Па звестках 16—18 ст., яна цягнулася ад каралеўскага двара на Гарадніцы, праходзіла ля задворкаў ці агародаў мяшчанскіх сядзіб Скаліманаўскай вуліцы, а таксама ўздоўж тарцовых, уязных пунктаў Рэзніцкай, Азёрскай ды Дзям’янаўскай вуліц, ідучы далей у паўднёвым напрамку да шыбеніцы на Падоле²³⁰. Адсюль у бок Нёмана ішоў яр, акрэсліваемы гараджанамі „валам”²³¹. Не выключана, што лінію межы вызначалі „капцы”, якія ўпамінаюцца ў 1721 г. Такія насыпы акрэслівалі межы паміж уладаннямі горада ды манастыра на Каложы²³².

Межы занёманскага прадмесця вызначалі роў, які бег за Горніцкай вуліцай, ды гарадскі выган пры вуліцы Лабенскай²³³.

У такіх тапаграфічных умовах патрэба ва ўзвядзенні лініі абарончых умацаванняў адпадала. Зрэшты, на адсутнасць гарадскіх фартыфікацый вакол Гародні была звернута ўвага яшчэ ў 16 ст. Так, у легендзе медзярыта Гародні 1575 г. Георга Браўна ды Франца Гагэнберга²³⁴ гаворыцца аб тым, што „*nes muro circumdatum est, nec propugnaculis, portis aut turribus firmum*”²³⁵. Нямецкі падарожнік Самуэль Кіхель, які наведаў Горадню ў 1586 г., заўважыў: „[...] адкрыты горад без муроў (*sonder mauren*)”²³⁶.

Існуе думка аб тым, што абарончыя валы вакол усходняй мяжы Гародні ўпершыню былі ўзведзены расійскімі войскамі ў сярэдзіне 17 ст. Гэтай версіі прытрымлівалася Алена Квітніцкая, на думку якой, пасля захопу горада ў жніўні 1655 г. маскоўскія войскі абнеслі гарадзенскае правабярэжжа землянымі ўмацаваннямі з захаду ды паўночнага ўсходу. У сваіх высновах гэтая выдатная даследчыца

²²⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 1 арк. 175, 414; спр. 3 арк. 15; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 225-226.

²³⁰ ПКГЭ, т. II, с. 31-34, 36-37.

²³¹ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 365адв.

²³² НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 369 арк. 40.

²³³ АР БАН Літвы, F L-18/2-151.

²³⁴ Франц Гагэнберг (каля 1535—1590) ды Георг Браўн (1541—1622), аўтары 6-томнага атласа гарадоў „*Theatrum Orbis Terrarum*” (Кельн, 1572—1617).

²³⁵ Дзяржаўны архіў у Кракаве (далей ДА у Кракаве), Картаграфічны адзел, RM Grodno.

²³⁶ г. Сагановіч, *Нямецкі падарожнік Самуэль Кіхель пра Горадню часоў Стэфана Баторыя* // Спадчына, № 2-3, 2002, с. 68.

горадабудаўнічай спадчыны Гародні абаяралася на план горада, датаваны 1655 годам²³⁷. У пэўнай ступені такое дапушчэнне можна было б палічыць даволі лагічным, калі б не тое, што дата згаданага картаграфічнага дакумента выклікае сумненне, паколькі пазначаны на гэтым плане мураваны касцёл езуіцкага кляштара ў 1655 г. яшчэ не існаваў ды, як вядома, быў пастаўлены значна пазней, у 1678—1700 г. Таму паўстае думка аб магчымасці ўзвядзення фартыфікацыйных умацаванняў яшчэ напярэдадні расійскага наступу на Гародню ў 1654 г.²³⁸

Паводле яшчэ адной версіі, абарончыя валы ў Гародні былі пабудаваны ў чэрвені 1656 г.²³⁹ Можна меркаваць, што з пачаткам вайны Расіі са Швецыяй расійскі гарнізон, які акупаваў Гародню і асцерагаўся магчымасці шведскага нападу, мітусліва ўзяўся за пабудову гарадзенскіх валоў. На карысць гэтай думкі сведчаць назвы вуліц Падвале ды „*Пад акопамі*”²⁴⁰, якія былі заснаваны ля паўночна-ўсходняй мяжы горада ў другой палове 18 ст., г. зн. дакладна ў тым месцы, дзе і маглi праходзіць гарадскія ўмацаванні, ці „валы” ды „акопы”, якія, хутчэй за ўсё, ў канцы стагоддзя былі яшчэ прыкметнымі.

На самым пачатку 18 ст., у час Паўночнай вайны, лінія ўмацаванняў была ўзведзена на занёманскім прадмесці²⁴¹.

Важным межавым пунктам старадаўняй Гародні былі **гарадскія брамы**. Як правіла, яны будаваліся пры ўездзе ў горад, у месцы, дзе гасцінец плынна пераходзіў у вуліцу. Першыя сведчанні аб гарадзенскіх брамах паходзяць з легенды гравюры Гародні Браўна—Гагэнберга 1575 г., у якой падаецца, што горад не абнесены ані мурамі, ані фартыфікацыямі, але, што істотна, мае ўмацаваныя вежы-брамы²⁴².

На падставе адшуканых матэрыялаў удалося ўстанавіць, што ў старадаўняй Гародні існавалі тры ўязныя брамы, якія, як лагічна падаецца, маглi існаваць ужо ў 15—першай палове 16 ст. Ля паў-

²³⁷ Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 28; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, wyd. 2, Poznań 1989, s. 229. Зысім праўдападобна, што гэты план быў складзены на пачатку 18 ст. (P. Borowik, *Jurydyki miasta Grodna w XV—XVIII wieku* // Acta Collegii Suprasliensis, t. VII, Supraśl, 2005, s. 18; A. Kotljarchuk, *In the shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European crisis of the mid-17th century* // Södertörn doctoral dissertations, nr 4, Stockholm, 2006, s. 301).

²³⁸ С. Данскіх, *Гродна ў гады руска-польскай вайны 1654—1667 г. // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка горада Гродна*, Мінск, 1999, с. 82.

²³⁹ Тамсама.

²⁴⁰ Дзякуючы архіўным пошукам, аказалася магчымым удакладніць меркаванне Алены Квітніцкай, якая сцвярджала, што межы горада на працягу 16—18 ст. заставаліся стабільнымі. (Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 34).

²⁴¹ Аб гэтым сведчыць ліст англійскага пасланніка ў Расію Чарльза Вітварта, які ў сваім дзённіку пакінуў згадку аб тым, што „on the other side of the town a line was thrown up at the beginning of last distance, and since my departure has been strengthened with some new works, which is all the fortification of that place, for there is neither wall nor tower and, though it has been new pallisadoes to keep a little magazine” (*Сборник императорского общества*, т. 39, Санкт-Петербург, 1884, с. 236).

²⁴² ДА у Кракаве, Картаграфічны аддзел, RM Grodna.

ночнай гарадской мяжы, у месцы скрыжавання Віленскай і Калюцінскай вуліц стаяла **Віленская брама**. Упершыню яна згадваецца ў кнігах гарадзенскага магістрата 1640 г. Яшчэ два ўпамінанні аб ёй натуоцца ў крыніцах 1665 г. Першая з іх тычылася „улеўку” („*wlewk*”) на пляц, дадзенага уніяцкім пратапопам, айцом Малевічам краўцу Міхалу Караткевічу. У дакуменце было пазначана, што сядзіба знаходзілася на Віленскай вуліцы „за брамай Віленскай”²⁴³, ці побач з пунктам скрыжавання Віленскай і Калюцінскай вуліц. Згадаем яшчэ адзін цікавы прыклад. У гэтым жа 1665 г. Міхал Гжыбоўскі разам з жонкай Даротай Грыгораўнай (у першым шлюбе Іванішэўскай) прадалі сыну ўчастак на Калюцінскай вуліцы „ля брамы Віленскай”²⁴⁴. На месцазнаходжанне паўночнай брамы горада дадаткова паказвае рэвізія 1680 г., у якой па левым баку той жа вуліцы „ідучы з Гарадніцы ў Рынак” знаходзіўся пляц Іванішэўскіх²⁴⁵.

Ля ўсходняй мяжы горада існавала **Азёрская брама**. Крыніцы першай паловы 17 ст. называюць яе „брамай здаўна званай Азёрскай”²⁴⁶. У адзначаны час яна мясілася ля аднаго з фундашавых пляцаў, запісаных кляштару брыгітак²⁴⁷, а дакладней, побач з пляцам мяшчан Матэвуша і Юстыны Саламонаўны Руткоўскіх. Графічная рэканструкцыя гэтай часткі вуліцы паказвае, што іхняя сядзіба не ляжала на самой ускраіне Азёрскай вуліцы. Яна выходзіла „чалом” на Азёрскую вуліцу, „тылам” — на гарадскі выган і межавала з аднаго боку з Навікоўскай вуліцай, а з другога — з агародам мешчаніна Эндраша Бжазоўскага²⁴⁸. Гэта значыць, што на працягу 16—17 ст. Адзначыўся выразны рост гарадскога абшару ва ўсходнім накірунку. Пры вуліцы былі вымераны новыя пляцы, якія забудоўваліся новымі ўладальнікамі. Гэтым тлумачыцца тое, што з цягам часу Азёрская брама пачала губляць свае традыцыйныя функцыі межавога пункта горада ды з усіх бакоў была сціснута забудовай.

Актыўнае развіццё горада ў 16—першай палове 17 ст. і, як вынік, заканамернае пашырэнне ягонай плошчы маглі выклікаць перанос брам на новае месца ды ўвогуле знікненне функцыянальна непрыдатных аб’ектаў. Не выключана, што на працягу 17 ст. яны яшчэ выконвалі сваю ролю, на карысць чаго сведчыць згадка аб „варотным”, які, як можна меркаваць, мог апекавацца гарадскімі брамамі²⁴⁹.

Урэшце, трэцяя — **паўднёвая брама** — стаяла на нёманскім мосце, які злучаў гарадзенскае Занямонне з горадам; яе выява захавалася на медзярыце Адэльгаўзера—Цюндта 1567—1568 г.

²⁴³ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 1 арк. 175; Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 225-226.

²⁴⁴ Тамсама, Ф. 1761 воп. 1 спр. 2 арк. 414.

²⁴⁵ *ПКГЭ*, т. II, с. 191.

²⁴⁶ АР БАН Літвы, F 43-8207 арк. 4.

²⁴⁷ БЧ, № 2583, 3582; АР БАН Літвы, F 43-8207 арк. 4.

²⁴⁸ АР БАН Літвы, F 43-8207 арк. 4.

²⁴⁹ ГАСА, КА I/9 арк. 13.

Агульная характарыстыка гарадской забудовы

Сукупнасць захаваных пісьмовых ды графічных крыніц (гарадскіх інвентароў ды спісаў уладальнікаў нерухомай маёмасці, дакументаў магістрата і матэрыялаў магнацкіх радавых архіваў, планаў ды медзярытаў), а таксама археалагічныя знаходкі дазваляюць скласці агульнае ўяўленне аб рэгулярнай забудове навачаснай Гародні. Па крыніцах можна меркаваць аб яе разнастайнасці. Найбольш распаўсюджанай формай сядзібы з'яўляліся **драўляныя дамы**, што было абумоўлена магчымасцямі мяшчанскага бюджэту, а таксама тым, што найбольш даступным будаўнічым матэрыялам было дрэва. Аб гэтым гаворыцца ў прывілеі караля Аляксандра 1506 г. У адпаведнасці з прывілеем, мяшчанам дазвалялася нарыхтоўваць будаўнічыя матэрыялы з пушчаў ды гаёў, якія спрадвеку атачалі горад. У гэтым жа годзе Жыгімонт Стары пацвердзіў наданне свайго папярэдніка²⁵⁰.

Найбольш поўнай іканаграфічнай крыніцай, якая адлюстроўвае архітэктурна-будаўнічую панараму горада над Нёманам, з'яўляецца гравюра Адэльгаўзера—Цюндта 1567—1568 г. На ёй паказаны старажытны імклівы Кронан, які прагна падкрадаецца да берага, хаатычна раскіданыя на нёманскіх тэрасах дамы, сімвал гарадской незалежнасці — Ратуша, храмы, раён гарбароў, якія над берагам ракі апрацоўваюць скуры, нават шыбеніца.

Азняямленне з медзярытам дазваляе скласці ўяўленне аб традыцыйным масавым будаўніцтве Гародні ў 16 ст., пераважнае месца ў якім займалі драўляныя ды фахверкавыя адна- і двухпавярховыя пабудовы з падстрэшнікамі, крытыя гонтамі. Існавалі дамы, першы паверх якіх быў мураваны, а другі ўзводзіўся ў тэхніцы прускага муру²⁵¹. На думку Станіслава Шыманьскага, будаўнічыя прыёмы фахверку на Гарадзеншчыну прынеслі муляры-мігранты з Прусіі²⁵². Нешматлікія гарадзенскія будоўлі ў 16 ст. ставіліся з муру. Аб гэтым успамінае канонік Георг Браўн у апісанні медзярыта Гродна 1575 г.: „*perpaucae funt domus contiguae, paucae lateritiae, fedex materia rudi structura compositae*”²⁵³.

На панараму горада накіроўвалі свае позіркi падарожнікі, які наведвалі горад. Праўда, вельмі часта гэтыя апісанні вылучаліся эмацыянальнай ці нават прадузятай афарбоўкай. Гэта, напрыклад, тычыцца Станіслава Панятоўскага, будучага і апошняга польскага караля, які ў сваіх мемуарах 1752 года пакінуў павярхоўную, зласлівую ды выразна неаб'ектыўную нататку аб тым, што ў горадзе ёсць „*толькі два [...] мураваныя прыватныя дамы*”²⁵⁴. У адрозненне

²⁵⁰ АВАК, т. VII, с. 64-65.

²⁵¹ Ю. Якимович, *Зодчество Белоруссии XVI—середины XVII в.*, Минск, 1991, с. 101-102.

²⁵² S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 248.

²⁵³ ДА у Кракаве, Картаграфічны адзел, RM Grodno.

²⁵⁴ *Pamiętniki Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Drezno, 1870, s. 81.

ад заўваг будучага манарха, апісанне горада Вільгельма Шлемюлера, які наведаў яго падчас сойма 1752 г., характарызувалася большай змястоўнасцю. У сваім дзённіку ён распавёў як пра паасобныя архітэктурныя аб'екты Гародні, напрыклад, касцёлы ды палацы, так і засяродзіў увагу на агульнай панараме горада, падкрэсліваючы: „За выключэннем гэтага дзядзінца [замкавага], вуліцы Замкавай і Рынку, уся Гародня драўляная, і хаця пераважна драўляныя палацы, аднак прыгожыя, што чаргуюцца з беднымі халупамі”²⁵⁵.

Іл.20. Забудова Гародні. Медзьярыт Адэльгаўзера–Цюндта 1567—1568 г.

Занядбаная забудова горада, якая ў 1778 г. кінулася ў вочы Вільяму Коксу, была апісана наступным чынам: „Зважаючы на мешаніну жудасных ляпянак, дамоў, якія валяцца ды зруйнаваных палацаў з цудоўнымі варотамі [...] можна было б дапусціць, што ён асуджаны на пагібель, таму што выглядае на горад, які хіліцца да ўпадку. Шэраг прыстойных будынкаў, якія знаходзяцца ў добрым стане, яшчэ больш павялічвае гэты кантраст”²⁵⁶. У 1784 г. Гародню наведаў Георг Форстэр, які, уязджаючы ў горад, напаткаў „забалочаныя вуліцы паміж дамамі часткова драўлянымі, часткова мураванымі, якія часам прыгожа выглядалі, а часам былі беднымі”²⁵⁷. З гэтым апісаннем можна цалкам згадзіцца, улічваючы звесткі 1789—1790 г., паводле якіх каля 80% гарадзенскіх сядзіб былі ўзведзены з дрэва²⁵⁸. Толькі невялікі адсотак тагачасных будоўляў меў мураваны характар.

У першую чаргу гэта тычыцца **камяніц**, якія ўпрыгожвалі ратушавы Рынак ды галоўныя вуліцы горада (таб. 2). Аб мураванай забудове Рынку, ці „пляцы з мурам старым” Рабея Грынковіча нагадваецца, напрыклад, у пісьмовых крыніцах 16 ст.²⁵⁹ Месцам

²⁵⁵ W. Schlemüller, *Dyaryusz...*, s. 8, 12.

²⁵⁶ *Polska Stanisławowska...*, t. 1, s. 683.

²⁵⁷ Тамсама, t. 2, s. 77.

²⁵⁸ ЛДГА, СА 11649; Ф. 1282 воп. 1 спр. 5820.

²⁵⁹ АВАК, т. XXI, с. 261.

найбольшага засяроджання камяніц была Замкавая вуліца, дзе ў канцы 17 ст. іх налічвалася ажно чатырнаццаць²⁶⁰. Размяшчэнне вялікай колькасці мураваных будынкаў на гэтай вуліцы, якая злучала замак з цэнтральнай плошчай горада, вынікала з яе рэпрэзентатыўнага характару. Нагадаем, што тут стаяла сядзіба гарадзенскіх старастаў. У 60—90-я гады 18 ст. новымі камяніцамі абрасла Віленская ды Маставая вуліцы. У адзначаны час на гэтых вуліцах з’явілася іх больш за дзесятак. Акрамя таго, па звестках 1790 г., чатырнаццаць мураваных будынкаў мясцілася на гарадзенскім прадмесці Гарадніца²⁶¹.

Камяніцы мураваліся не толькі ў найбольш прэстыжных раёнах Гародні, але таксама на іншых, другасных вуліцах горада. Напрыклад, у 1786 г. упамінаецца камянічка каралеўскага сакратара Андрэя Сталінскага, што знаходзілася на Траецкай вуліцы. З 1795 г. паходзіць згадка пра камяніцу Нехі Гіршовай на Цеснай Жыдоўскай²⁶².

Згодна з агульнымі дадзенымі, у 1789 г. у Гародні налічвалася сорок сем камяніц. Праз год у тарыфе падымнага падатку было занатавана ажно шасцьдзсят мураваных дамоў. Аналізуючы памянёныя звесткі, трэба спыніцца на адной істотнай акалічнасці: не ўсе пабудовы, акрэсленыя ў спісе ўладальнікаў нерухомай маёмасці Гародні 1789 г. ды падатковым тарыфе 1790 г. як „*камяніцы*”, на самой справе былі мураванымі будынкамі.

Для заможнага мешчаніна валоданне камяніцай з’ўлялася справай прэстыжу ды гонару. Па гэтай прычыне пісары, якія перапісвалі падаткаплацельшчыкаў, да гэтай групы будынкаў часта залічвалі фахверкавыя дамы, якія ставіліся ў тэхніцы „*прускага муру*”²⁶³, г. зн. мелі драўляны каркас, прамежкі якога запаўняліся глінай ці каменна-цагляным друзам. Такімі канструкцыйнымі асаблівасцямі вылучаўся рынкавы дом Яна Каспара Ёрдана, прададзены ў 1754 г. Андрэю Сталінскаму, ці двухпавярховая „*камяніца*” Яна Дваракоўскага на Віленскай вуліцы, звесткі аб якой паходзяць з канца 18 ст. На Маставой вуліцы двухпавярховай „*камяніцай з прускага муру*” валодалі капрал войск ВКЛ Якуб Сабалеўскі ды славуты гарадзенскі цясляр Якуб Прайсір²⁶⁴.

Даволі распаўсюджаным тыпам гарадзенскіх збудаванняў з’яўляліся **дворыкі**, якія сустракаліся амаль паўсюдна. Паводле дадзеных 1790 г., на Віленскай вуліцы стаяла 13 дворыкаў, Рэзніцкай — 11, Калоцінскай — 10, Дзям’янаўскай — 10, Азёрскай — 9, Маставой — 8, Падольнай — 8, Бернардзінскай — 5, Скаліманаўскай — 4. Бадай, выключэннем былі раён над Гарадніцай (Могілкавая вуліца), наднё-

²⁶⁰ ПКТЭ, т. II, с. 189-190; АР БАН Літвы, F 18-134 арк. 6, 27; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 2 арк. 310.

²⁶¹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94-95.

²⁶² НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 916-919; спр. 16 арк. 657.

²⁶³ Слова *fachwerk* паходзіць з нямецкай мовы (*fach*—секцыя, *werk*—пабудова).

²⁶⁴ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 10 арк. 721; спр. 15 арк. 63-65, 745, 750-754, 1095-1097; спр. 16 арк. 363-364.

манскія вуліцы (Садоўніцкая і Замкавы Роў) ды Навадворская вуліца за Нёманам. Дворыкі належалі прадстаўнікам розных сацыяльных груп гарадскога насельніцтва і дзяржаўным ураднікам²⁶⁵.

Таб. 2. Колькасць камяніц у Гародні ў 18 ст. ²⁶⁶

Месцазнаходжанне	1726	1775	1783	1780**	1790
Рынак	6	4	6	3	***
Замкавая	10	12		14	***
Маставая	2*	6	8	6**	11
Вулачка з Замкавай вуліцы	1		1		
Віленская	1				6***
Азёрская	1	1		1	1
Бернардзінская	1			1	
Падольная	1				
Гарадніца					14

* камяніца кармелітаў босых названа палацам

** легенда плана не заўсёды падае характар забудовы

*** першыя аркушы тарыфу не захаваліся

Магнацкія **палацы** даўняй Гародні можна падзяліць на дзве групы²⁶⁷. У першую ўваходзілі мураваныя сядзібы магнатаў Радзівілаў і Сапегаў на Рынку, Масальскіх — на Замкавай вуліцы, Пшэздзецкіх — над Нёманам, Агінскіх — на Садоўніцкай, Сангушкаў — на Скаліманаўскай, Радзівілаў — на Занямонні. Да другой групы адносіліся палацы, што ўзводзіліся з дрэва. Курляндскі падарожнік Вільгельм Шлемюлер апісаў іх наступным чынам: „Шмат выдатных асоб валодае драўлянымі дамамі, даволі раскошнымі, якія маюць залы і пакоі. Для кожнага вялікі дзядзінец, абкружаны будынкамі, якія служаць свіце і коням”²⁶⁸. Шмат звестак аб драўляных гарадзенскіх палацах было змешчана ў падатковым тарыфе Гародні 1775 г., аўтары якога зафіксавалі палацы рускага ваяводы²⁶⁹ Аляксандра Аўгуста Чартарыйскага (Азёрская вуліца), вялікага кароннага гетмана Вацлава Жэвускага (Дзям’янаўская вуліца), віцебскага ваяводы Юзафа Антонія Салагуба (Польная вуліца).

Здаралася, што будынкi, якія акрэсліваліся „драўлянымі палацамі”, па архітэктурнаму вырашэнню ды схеме прасторава-планіровачнай арганізацыі нічым не адрозніваліся ад звычайных шляхецкіх дворыкаў. Гэтымі ж меркаваннямі кіраваўся Юзаф Маркевіч, які ў складзенай легендзе плана Гародні 1780 г. акрэсліў „палацы” Жэвускага і Салагуба дворыкамі. Цяжэй было недасведчанаму ў аналагічных справах пісару гарадской ці земскай канцылярыі. Выз-

²⁶⁵ ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 1-3; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 94-95; РДВГА, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁶⁶ ЛДГА Ф. 11 воп. 1 спр. 18584; СА 3862, 11649; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61; РДВГА у Маскве Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

²⁶⁷ Архітэктурнаму палацаў ды дворыкаў ды сваіх працах разглядае Ежы Кавальчык: J. Kowalczyk, *Pałace i dwory późnobarokowe w mieście sejmowym Grodnie // Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI—XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin, 2000, s. 451-472.

²⁶⁸ W. Schlemüller, *Dyaryusz...*, s. 10, 12.

²⁶⁹ Рускае ваяводства — афіцыйная назва Галіччыны ў складзе Польскай Кароны.

начэнне тыпу будынка ўводзіла іх у стан разгубленасці. Каб пазбегнуць прыкрай сітуацыі ды, магчыма, адчуваючы далікатны націск уладальніка, у дакуменце абачлівы ўраднік зазначаў, што дадзены будынак з'яўляецца палацам²⁷⁰.

У крыніцах фіксуецца палацы, канструкцыя якіх уяўляла спалучэнне розных будаўнічых тэхнік. Напрыклад, на Дзям'янаўскай вуліцы стаяла такая сядзіба Агінскіх — „*палац на падмурку досыць высокім драўляны з двума паверхамі*” ці з першым мураваным паверхам²⁷¹. Пры ўзвядзенні некаторых палацаў выкарыстоўвалі тэхнічныя прыёмы фахверку. Напрыклад, гэта тычыцца палаца Антонія Тызенгаўза, што стаяў на Гародніцы. Тое, што палац узводзіўся ў тэхніцы прускага муру, выявілася падчас першай сусветнай вайны, калі частка разбуранага гмаху абрынулася ў Гароднічанку²⁷².

Для шляхецкага самалюбства куды больш прывабным было гучанне слова „*палац*”, нават калі шляхціч валодаў звычайным драўляным дворыкам. Таму ў Гародні распаўсюджаным звычай было акрэсленне дворыкаў палацамі, у адрозненне, напрыклад, ад Кракава і Познані, дзе дворыкамі называлі камяніцы²⁷³.

У сваю чаргу, не кожны драўляны палац па прычыне яго архітэктурных асаблівасцяў ды аб'ёмна-прасторавага рашэння залічваўся да групы дворыкаў. На рэгіянальныя асаблівасці гэтага тыпу пабудовы звярнула трапную ўвагу Тэрэза Зялінская: „*Выкарыстоўванне назвы палац адносна канкрэтных будынкаў залежала ў немалой ступені ад мясцовых звычаяў дадзенага горада, абумоўленых характарам яго забудовы*”²⁷⁴. Гэтая думка пасуе да драўлянага краявіду навачаснай Гародні, у якім палацы выконвалі ролю архітэктурных дамінант.

Да ліку мураваных пабудоваў Гародні належалі кляштарныя комплексы: езуіцкі ў Рынку, дамініканскі і шпіталь Св. Духу на Віленскай вуліцы, брыгіцкі на Азёрскай, бернардынцаў, бернардынак і кармелітаў босых на Маставай, французсканскі за Нёманам, базыльянак на Падзамчу. Адзінае выключэнне складалі драўляныя будынкi баніфратраў на Дзям'янаўскай і, праўдападобна, будынкi манастыра базыльянаў на Каложы.

Комплексныя матэрыялы аб масавым будаўніцтве горада паходзяць з канца 18 ст. Згодна з дадзенымі 1789 г., у Гародні і ў яе прадмесцях налічвалася 47 камяніц (каля 4,64% агульнай забудовы), 99 дворыкаў (каля 9,76%, з іх 51 належала шляхце, 3 —

²⁷⁰ Напрыклад, такім чынам у крыніцах 18 ст. акрэслівалася сядзіба Мнішкаў на Азёрскай вуліцы, якая называлася то дворыкам, то палацам (ЛДГА, Ф. 11 воп. 1 спр. 18584 арк. 2адв; 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 75, 94адв).

²⁷¹ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 5885 арк. 42; ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 258.

²⁷² Па ўсёй верагоднасці, аўтарам артыкула быў Уладзіслаў Талочка (Jadźwing, *Pałac Tyzenhauza w Grodnie // Jednodniówka Grodzieńska, Grodno, 1918, s. 59*).

²⁷³ T. Zielińska, *Szlacheccy...*, s. 63.

²⁷⁴ Тамсама.

скарбу, 9 — гораду, 2 — жыдам, 4 — каталіцкаму пробашчу, 4 — уніяцкаму кліру, 16 — каталіцкім кляштарам), 22 палацы (амаль што 2,2%), 814 драўляных прыватных дамоў (каля 80,3%), 10 кляштараў і 26 корчмаў. У складзеным праз год тарыфе гарадскіх дымоў былі змешчаны наступныя матэрыялы: 60 камяніц (каля 5,4%), 31 шляхецкі дворык і 137 дворыкаў (амаль што 15,2%), 14 палацаў (каля 1,3%), 823 „*дымы агародныя халупныя*” і „*прыватныя дымы*” (каля 74,8%), 32 заезныя дамы, 10 кляштараў²⁷⁵.

Аналіз гэтых дадзеных паказвае на тое, што пераважнае месца ў гарадскім будаўніцтве належала драўляным сядзібам. З дрэва было ўзведзена недзе каля 80% дамоў мяшчан і жыдоў. Драўлянымі таксама былі шматлікія дворыкі шляхты ды магнатскія палацы. Варта нагадаць, падобны характар забудовы горада фіксуюць крыніцы пачатку 19 ст. З 1109 дамоў у той час толькі 122 адносіліся да групы мураваных будынкаў (11% будынкаў)²⁷⁶.

Аналіз архіўных матэрыялаў у агульных рысах дазваляе прасачыць формы **аб’ёмна-прасторавага рашэння** гарадскіх сядзіб. Найчасцей у даўняй Гародні ставілася жытло, якое складалася з некалькі памяшканняў: пакой (хаты), каморы, кухні і сенцаў. Да тыпу чатырохкамернай планіроўкі адносіліся дамы шаўцоў Барталамая і Стэфана Сянкевіча на Рэзніцкай вуліцы, дом з мансардай Адама Вэйноўскага, які размяшчаўся на радзівілаўскай юрыдыцы, паміж Златарскай і Калюцінскай вуліцамі (1793). Пад домам знаходзілася варуўня, ці „*склепик для агародніны*”²⁷⁷.

Набліжаныя да гэтага тыпу сядзібы характарызавалі забудову Віленскай вуліцы. У крыніцах 1668 г. паведамляецца аб тым, што ўчастак Самуэля Багдановіча быў забудаваны домам з „*белай хатай*”, каморай, сенцамі і сенічкамі. Пад домам мясціліся два пограбы, на задворках пляца — сад²⁷⁸.

Прыкладам трохкамернага жытла з’яўляўся дом з пакоем, каморай і сенцамі пэчмістра Вінцэнта Карпушкі на Маставой вуліцы²⁷⁹. Будынкi з падобнай схемай планіроўкі сустракаліся на Садоўніцкай вуліцы (пакой, сенцы, камора, склеп, хлеў)²⁸⁰.

Паводле крыніц канца 18 ст., у Гародні сустракаліся іншыя, больш простыя тыпы арганізацыі ўнутранай прасторы жытла. Напрыклад, каля шпіталя Св. Духу ў канцы 18 ст. стаяла невялікае жытло (пакой — сені — пякарня) Тэадора Петрашкевіча. На пляцы размяшчалася стайня і рос сад²⁸¹. У 1748 г. Феліцыян Легатовіч прадаў Францішку Флюку ўчастак, на якім стаяў драўляны дом з каморай і мураванай кухняй, мураваным камінам і кафлянай печкай.

²⁷⁵ ЛДГА, СА 11649; Ф. 1282 воп. 1 спр. 5820.

²⁷⁶ W. Szaćfaier, *Nowa Jeografia powszechna*, Wilno, 1824, s. 36.

²⁷⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 553-554; спр. 16 арк. 481-482, 583.

²⁷⁸ ЛДГА, Ф. 1282 воп. 1 спр. 4528 арк. 3.

²⁷⁹ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 205-207.

²⁸⁰ Тамсама, спр. 15 арк. 1310; спр. 16 арк. 467.

²⁸¹ Тамсама, спр. 16 арк. 507.

На вулічную лінію выходзілі вароты з веснічкамі²⁸². На Маставой вуліцы стаяў дом з пакоем, каморай і стайняй сына гарадзенскага скарбніка Адама Глінецкага²⁸³.

Аб пчыльнай забудове раёна над Гараднічанкай захаваліся ўрыўкавыя звесткі. Хутчэй за ўсё, яе простыя будаўнічыя формы не прыцягвалі асаблівай увагі. Напрыклад, у 1795 г. упамінаецца пляц Стэфана Загорскага, на якім стаяла хата (мабыць, аднакамерная) ды трохсценнае гумно²⁸⁴.

У актавых кнігах гарадзенскага магістрата натуюцца іншыя цікавыя прыклады складанага аб'ёмна-планіровачнага рашэння сядзібы. Шчыльнай забудовай характарызавалася забудова рынкавага пляца прэзідэнта Юзафа Бадаракі. Тут стаяла камяніца са склепамі, гаспадарчыя збудаванні, бровар, млын²⁸⁵. На ўчастку Шахно Моўшавіча на Маставой вуліцы ў 1776 г. знаходзіўся дом, планіровачная схема якога, праўдападобна, вызначалася асіметрычнай кампазіцыяй. Будынак складаўся з дзвюх частак. Першая частка: вялікі пакой, сенцы, кухня, спіжарня і камора з вялікім алькежам. Другая частка, насупраць: вялікі пакой з дзвюма каморамі і яшчэ пакой пад дахам. У двары стаяла аднакамерная хата, свіран, бровар ды стайня²⁸⁶. Вядомы таксама іншыя формы ўнутранага расплывання жылля. Напрыклад, адзін дом Абрагама Шмуїловіча складаўся з двух вялікіх пакояў з алькежамі, сенцаў, кухні, трох камор, свірана, другі — з пакоя, сенцаў, каморы, свірана, спіжарні. На ўчастку стаялі дзве стайні і вазоўня²⁸⁷.

Разнастайнасцю вылучалася забудова гарадскіх сядзіб шляхты, дворыкаў. Планіровачная кампазіцыя дворыкаў не адрознівалася карэнным чынам ад забудовы хутароў ці фальваркаў з гаспадарчымі комплексамі. У склад шляхецкай сядзібы ўваходзілі двор, афіцыны, якія будаваліся на жылыя патрэбы, стайні і вазоўні. Таксама ў другой палове 17 ст. выглядалі дворыкі гарадзенскага падстарасты Казіміра Катовіча на Дзям'янаўскай вуліцы і дворыкі літоўскага канюшага Дамініка Александровіча на Калюцінскай і Віленскай вуліцах у канцы 18 ст. Падобнае планіровачнае запаўненне мела сядзіба інтэнданта гарадзенскай мытнай каморы Юзафа Калінскага. На ягоным пляцы былі узведзены дом з афіцынай, стайня з вазоўняй²⁸⁸. Дворык кармелітаў босых на Маставой вуліцы, як можна меркаваць, аднапавярховы з мансардай (з двума пакоямі), складаўся з шасці пакояў, кухні, спіжарні (каморы), клеці, крам і двух склепаў. На ўчастку стаяў „свіран двухпавярховы”, лядоўня і дзве стайні²⁸⁹.

²⁸² Тамсама, спр. 10 арк. 119-120, 179.

²⁸³ Тамсама, спр. 15 арк. 1313-1315

²⁸⁴ Тамсама, спр. 16 арк. 588-589.

²⁸⁵ ГДГАМ, КП-15114.

²⁸⁶ ДАГВ, Ф. 104 воп. 1 спр. 48 арк. 5адв.

²⁸⁷ Тамсама.

²⁸⁸ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 9 арк. 999-1000; спр. 15 арк. 486-490; спр. 16 арк. 361-362, 653-654.

²⁸⁹ ДАГВ, Ф. 104 воп. 1 спр. 48 арк. 5адв-6.

Сілуэты рэгулярнай гарадскоў забудовы па сваёй маштабнасці вызначалі адна- ці двухпавярховыя сядзібы. Як правіла, узвядзенне першай групы будынкаў было прадвызначана фінансавымі магчымасцямі немажоннага ўладальніка нерухомасці. У сваю чаргу, другі тып будоўлі выразна пераважаў на галоўных вуліцах Гародні. Напрыклад, у другой палове 18 ст. такой камяніцай валодаў цэхмістр гарадзенскіх шаўцоў Тэадор Ляховіч (Віленская вуліца), магістрацкі ўраднік Даніэль Лянкевіч (Рынак) ці „баўмайстар” Якуб Прайсіг (Маставая вуліца), у 40-х гадах 18 ст. — Давід Тодрысавіч і Юдка Нахмановіч (Замкавая вуліца)²⁹⁰. Акрамя таго, гарадскую панараму таксама ўпрыгожвалі двухпавярховыя драўляныя шляхецкія дворыкі. Такі двор у канцы 18 ст. належаў гарадзенскаму маршалку Тадэвушу Александровічу²⁹¹.

Заўважым пры гэтым адну заканамерную тэндэнцыю: чым бліжэй было да гарадскога цэнтра, тым вышэй станавілася жылая забудова. У гэтым сэнсе варта прывесці прыклад рэгулярнай забудовы Рынку, у панараме якога вылучалася „камяніца з трыма паверхамі” гарадзенскага старасты Антонія Тызенгаўза²⁹².

Як правіла, драўляныя жылыя дамы гарадзенцаў былі крыты гонтамі, а камяніцы ды палацы — дахоўкай. Бляха выкарыстоўвалася надзвычай рэдка. Вядома, што ёю ў 18 ст. быў крыты ганак рынкавага палаца Радзівілаў ці „вежачкі” палаца Сапегаў²⁹³. Вокны дамоў шкліліся. У дакументах узгадваецца пра „вокны ў волаў апраўленыя”²⁹⁴. У пакоях ставіліся печы з белаў, зялёнай ды паліхромнай кафлі, „алендарскія” печкі²⁹⁵. Сцены пакояў былі часам „агабляваныя паперам”²⁹⁶, а падлогі клаліся з дрэва.

Гарадская сядзіба выконвала розныя функцыі. Акрамя жылых памяшканняў, у ёй мясціліся рамесныя майстэрні, пякарні ці шынкі. Найбольш шыкоўныя будынкi наймаліся падчас соймаў. У 1744 г. падчас сойма аўгустоўскі стараста Станіслаў Шаняўскі за суму трыста трыццаць пяць злотых аддаў у наём свой палац на Траецкай вуліцы літоўскаму абознаму Ігнацыю Агінскаму²⁹⁷. У студзені 1752 г. ксёндз прыёр вігерскіх камедулаў Ян Гвалберт аддаў у наём за суму пяцьсот чырвоных злотых дворык вялікаму літоўскаму маршалку Ігнацыю Агінскаму²⁹⁸. У інвентары палаца літоўскага гетмана Міхала Агінскага 1784 г.

²⁹⁰ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 8 арк. 491-492, 625-626; спр. 13 арк. 307-308, 374-375; спр. 16 арк. 332-334.

²⁹¹ Тамсама, спр. 16 арк. 805.

²⁹² На месцы камяніцы ў пасляваенны час быў узведзены Палац тэкстыльшчыкаў. AGAD, АТ, Аддз. D-5/XX арк. 133; Нацыянальны музей у Кракаве, № 4346.

²⁹³ НГАБ, Ф. 1711 воп. 1 спр. 37 арк. 493; Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 125-126, 205-207, 316-317, 553-554; спр. 16 арк. 332-334; ГАСА, АТ, Аддз. D-5/XX арк. 133, 141.

²⁹⁴ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4624 арк. 2.

²⁹⁵ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 11 арк. 241-242; ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 75; ДА у Кракаве, Аддзел на Вавелі, АС № 572 арк. 38.

²⁹⁶ ГАСА, АТ, Аддз. D-5/XX арк. 139адв.

²⁹⁷ ЛДГА, Ф. 1285 воп. 1 спр. 243.

²⁹⁸ НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 5745 арк. 28-28адв.

упамянаецца чатырохпакаёвая „рэзідэнцыйная афіцына”. У крыніцах згадваецца, што ў 1784 г. Тадэвуш Вежбаловіч, бургграф палаца генерала артылерыі Сапегі, падпісаў дагавор аб найме дворыка, які належаў мулярскаму майстру Юзафу Барановічу²⁹⁹. Прыезджыя госці размяшчаліся таксама ў мяшчанскіх дамах і камяніцах, корчмах і нават у кляштарных памяшканнях, напрыклад, у езуіцкіх мурах³⁰⁰.

Знятыя пакоі каштавалі ў Гародні празмерна дорага. Падарожнік Фрыдрых Шульц у 1793 г. заўважыў: „*Ложак каштаваў за дзень адзін, два і тры дукаты*”³⁰¹.

У даўнейшыя часы традыцыя нумарацыі дамоў не існавала. Каб знайсці канкрэтную асобу, трэба было ведаць яе прозвішча, прафесію ці пасаду. У гарадах Рэчы Паспалітай нумары сядзіб пачалі ўводзіцца толькі ў перыяд рэформ другой паловы 18 ст. Упершыню гэта адбылося ў Варшаве ў 1784 г. У Гародні нумары дамоў з’явіліся ў 1791—1792 г. дзякуючы намаганням гарадзенскай парадкавай цывільна-вайскавай камісіі.

Культавыя аб’екты

Культывае будаўніцтва ў Гародні сваімі пачаткамі сягае ў ранняе сярэднявечча. Паводле археалагічных ды пісьмовых звестак 12—13 ст., у горадзе існавалі наступныя цэрквы: Барыса-Глебская на Каложы, Прачысценская ды Малая на пасадах, Вакрасенская на вакольным горадзе, Ніжняя на замкавым дзядзінцы, на месцы якой на пачатку 14 ст. была ўзведзена Верхняя царква³⁰².

У 16—17 ст. у горадзе існавалі наступныя праваслаўныя, ці „рускія”, цэрквы: кафедральная (саборная) царква Прачыстай Багародзіцы (у 17 ст. царква кляштара базыльянак), царква т. зв. Малога манастыра на Падзамчы, цэрквы Св. Сімяёна, Св. Крыжа на Падоле, Св. Міколы, што стаяла ля паўночна-заходняй мяжы горада побач з Віленскім гасцінцам, Вакрасенская царква. Акрамя таго, захаваліся ўрыўкавыя згадкі пра цэрквы Св. Спаса ды Св. Іллі Прарока і Траецкую царкву³⁰³.

²⁹⁹ ЛДГА, Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 77адв; НГАБ Ф. 1761 воп. 1 спр. 13 арк. 350.

³⁰⁰ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 71 арк. 9адв.

³⁰¹ *Polska Stanislawowska...*, t. 2, s. 397.

³⁰² А. Трусаў і інш., *Стары...*, с. 18-20, 23, 24, 26; М. Ткачоў, *Археалагічныя помнікі г. Гродна // Археалагічныя помнікі Гродзеншчыны*, Гродна, 1992, с. 5, 18; Л. Большаков, П. Раппопорт, О. Трусов, М. Ткачѳв, *Памятник древнерусского зодчества в гродненском дединце // Памятники культуры. Новые открытия*, Москва, 1987, с. 465; П. Раппопорт, *Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников // Археология СССР. Свод археологических источников*, Ленинград, 1982, с. 102, 103; М. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва, 1956, с. 14, 42; Я. Зверуго, *Верхнее Понеманье в IX—XIII вв.*, Минск, 1989, с. 63-65; А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 32, 70-71; 47, 248; Н. Воронин, *Древнее Гродно*, Москва, 1954, с. 17; И. Чернявский, *Пречистенская церковь XII в. в Гродно // Древнерусское государство и славяне*, Минск, 1983, с. 119-121.

³⁰³ ПКГЭ, т. II, с. 48, 87, 189; *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1, Санкт-Петербург, 1897, с. 227.

Аб гісторыі пералічаных культавых помнікаў вядома надзвычайна няшмат. Царкоўныя архіўныя зборы згарэлі ў сярэдзіне 17 ст., калі горад быў захоплены маскоўскімі войскамі³⁰⁴. Пасля заканчэння вайны большая частка дашчэнту зруйнаваных уніяцкіх цэркваў спыніла сваё існаванне. І толькі некаторыя з іх дзейнічалі яшчэ на працягу 18 ст.

Гарадзенскія цэрквы перыяду Новага часу можна падзяліць на тры групы. Да першай адносіліся храмы, месцазнаходжанне якіх застаецца дакладна не высветленым³⁰⁵. Гэта цэрквы Св. Спаса, Св. Іллі, Св. Сімяёна і Св. Тройцы.

Паводле крыніц 19 ст., **царква Св. Спаса** была ўзведзена ўжо ў часы Вітаўта. Чарговым пацвярджаннем існавання царквы з'яўляецца прывілей 1514 г., на падставе якога царкоўнаму духавенству дазвалялася ўзвесці млын на Котры. Апошняе ўпамінанне аб храме паходзіць з 50-х гадоў 16 ст.³⁰⁶ Яшчэ адным храмам, месцазнаходжанне якога застаецца загадкай, была **царква Св. Іллі Прарока**. Згодна з універсалам Уладзіслава IV 1633 г., яе планавалася вярнуць праваслаўным³⁰⁷.

Царква Св. Сімяёна ўпамінаецца толькі адзін раз у валоchnай памеры Гародні 1560—1561 г.³⁰⁸ На падставе аналізу медзьярыта Адэльгаўзера-Цюндта 1567—1568 г., на якім побач з будынкам ратушы быў пазначаны „*Russorum templum in Urbe*”, Яўстафій Арлоўскі зрабіў здагадку аб размяшчэнні гэтага аб'екта ў паўночнаўсходнім баку Рынку³⁰⁹. Алена Квітніцкая гэтую версію паставіла пад сумненне, мяркуючы, што царква магла знаходзіцца ў іншым месцы горада. Яна аргументавала сваю думку тым, што месцазнаходжанне некаторых праваслаўных цэркваў Гародні дагэтуль застаецца не вызначаным. Адначасова даследчыца выказала думку аб тым, што гіпатэтычна царква Св. Сімяёна магла стаяць у паўднёваўсходняй часцы Рынку³¹⁰.

Невядома таксама, дзе знаходзілася **Траецкая царква**, сведчаннем існавання якой з'яўляюцца два прывілеі: Жыгімонта Старога 1511 г. на наданне царкве грунту Суслаўшчызна ў Азёрах ды канфірмацыя, выдадзеная Станіславам Аўгустам у 1765 г.³¹¹ Нягледзячы на адсутнасць верагодных крыніц, пачынаючы з першай

³⁰⁴ Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 21.

³⁰⁵ В. Стасов, *Православные церкви в Западной России в XVII веке // Сборник археологического общества*, т. 3, Санкт-Петербург, 1880, с. 58; *О древних православных церквях в Гродно // Вестник Западной России*, год 3, т. III, июнь, Вильно, 1865, с. 174.

³⁰⁶ НГАБ у Гродне, Ф. 14 воп. 1 спр. 566 арк. 99адв-100; АВАК, т. XXI, Вильно 1894, с. 72; *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства Юстиции*, кн. 21, Москва, с. 231.

³⁰⁷ *Описание документов архива ...*, т. 1, с. 227.

³⁰⁸ *ПКГЭ*, т. II, с. 87.

³⁰⁹ T. Niewodniczański, *Grodno-bemerkungen...*, s. 109.

³¹⁰ Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 22-23; Е. Квитницкая, *Центры...*, с. 30-31.

³¹¹ НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 2 арк. 49-51; НГАБ, Ф. 1882 воп. 1 спр. 3 арк. 47-48.

паловы 19 ст. гэтую царкву беспадстаўна спрабавалі размясціць у старадаўнім Нямецкім рынку.

Другую групу складалі храмы, аб лакалізацыі якіх упамінаецца ў крыніцах. Да іх ліку належалі царквы Св. Мікалая, Св. Крыжа і т.зв. Малая царква.

Царква Св. Мікалая стаяла на Гарадніцы, на невысокім узгорку пры Віленскім тракце. Упершыню згадваецца ў 1560 г. у сувязі з наданнем ёй дзвюх валок зямлі ў Альшанцы. Каралеўскія камісары, якія правялі рэвізію Гародні ў 1680 г., адзначылі, што на юрыдыцы мітрапаліта стаіць „*царква мураваная пустая*”³¹². Мяркуючы па звестках уніяцкага архімандрыта Ігнація Кульчынскага, у 1736 г. на месцы царквы застаўся толькі крыж ды могілкі. Таму ў 1766 г. падскарбі надворны Антоні Тызенгаўз далучыў царкоўныя пляцы да зямельнага фонду Гарадзенскай каралеўскай эканоміі. У канцы 18 ст. пра царкву засталіся толькі ўспаміны. На гэтым месцы ў 1793 г. кароль Станіслаў Аўгуст пабудаваў палац, падараваны надворнаму літоўскаму падскарбію Антонію Дзяконскаму, ад якога сядзіба пазней перайшла да Валіцкіх³¹³.

Яшчэ адна гарадзенская царква — **царква Св. Крыжа**, якую крыніцы называюць „*Чэснахрэсцкай*”, знаходзілася недалёка нёманскага берага, на Падоле. Традыцыйна лічыцца, што першае ўпамінанне аб ёй паходзіць з 1480 г. Між тым ёсць ускосныя падставы меркаваць, што гэты храм мог існаваць ужо ў 12 ст. Нагадаем, што ў гэты час храмы былі ўзведзены на замкавым дзядзінцы і на ўсіх гарадскіх пасадах. Пасад на Падоле, як вядома, займаў вялікую плошчу і быў заселены ў 11—12 ст.³¹⁴ Таму цяжка сабе ўявіць, каб жыхары гэтага вялізнага наднёманскага пасада не мелі сваёй царквы.

Цікавыя згадкі пра царкву „*Чэснага Хрэста*” змяшчаюцца ў крыніцах першай паловы 16 ст.³¹⁵ У гэты час да яе прымыкала „*вуліца ад ірва да перавозу*” ды „*вуліца ад Нёмана да царквы Чэснага Хрыста*”³¹⁶, якую дадаткова называлі Чэснахрэсцкай. У 17 ст., калі царква заняпала, яе пабудовы занялі кармеліты босыя, якія атрымалі 14 царкоўных пляцаў. З 1650 г. паходзяць звесткі аб тым, што гарадзенскі бурмістр Яраш Высоцкі, мяшчане і жыды забудавалі шэраг закінутых царкоўных пляцаў³¹⁷.

Паступова царкоўны будынак прыходзіў у заняпад, а ў выніку ваенных дзеянняў сярэдзіны 17 ст. з царквы зніклі „*царкоўныя рэчы [...] кадзільніца [...] сярэбраны келіх з каштоўнымі камянямі*

³¹² ПКГЭ, т. II, с. 238.

³¹³ НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 3 арк. 37, 85адв, 105.

³¹⁴ А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 70.

³¹⁵ АВАК, т. XVII, с. 81, 136, 321, 437; *Памятная книга Гродненской губернии на 1866 год* (далей ПКГГ), Гродно, 1866, с. 33.

³¹⁶ ПКГЭ, т. II с. 47, 50.

³¹⁷ *Описание документов архива ...*, т. 1, 1897, с. 292; т. 2, 1907, с. 150.

[...] харугва [...] сярэбная зорка” ды іншыя літургічныя начынні³¹⁸. Кармеліты босыя, якія неўзабаве прыбылі ў Гародню, першапачаткова агнездаваліся менавіта на Падоле і працяглы час выкарыстоўвалі царкву. У крыніцах 1765 г. паведамляецца, што пасля пераносу кармелітамі босымі набажэнства ў новы касцёл будынак старой царквы доўгі час пуставаў. Апошні раз ён быў упамянуты ў 1771 г., калі ўніяцкі святар Лянкевіч выкарыстаў рэшткі царкоўнага будынка для пабудовы дома³¹⁹.

Іл. 21. Чэснахрэсцкая царква. Медзьярыт Адэльгаўзера–Цюндта 1567—1568 г.

Зусім мала дадзеных дайшло да нашага часу аб гісторыі т.зв. **Малой царквы** і „*малога папоўскага манастырыка*”. Згодна з меркаваннем Аляксандра Краўцэвіча, яна была заснавана ў 12 ст.³²⁰ Упершыню царква ўпамінаецца ў фальсіфікаце прывілею на права і свабоды гарадзенскіх жыдоў 1389 г., які насамрэч быў складзены ў першай палове 16 ст.³²¹ У сярэдзіне 17 ст. кляштар з царквой быў знішчаны маскоўскімі войскамі. Апісваючы ў 1680 г. горад, каралеўскія рэвізоры акрэслілі яго „*малым папоўскім манастырыкам пад замкам*”³²². Яшчэ ў 1753 г. пляцы, на якіх стаялі манастырскія пабудовы, былі названы „*юрыздыкай рускага папа*”³²³.

У гісторыі Малой царквы звяртае на сябе ўвагу адна цікавая акалічнасць. У сярэдзіне 18 ст. пляц, на якім стаяў манастыр, быў

³¹⁸ НГАБ, Ф.1800 воп. 1 спр. 1 арк. 94-95.

³¹⁹ *ПКГГ на 1866 год*, с. 25-26.

³²⁰ А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 71.

³²¹ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386—1430*, зebrał J. Ochmański, Warszawa-Poznań, 1986, s. 181.

³²² *ПКГЭ*, т. II, с. 189.

³²³ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 259.

названы „*Васкрасенскай юрыздыкай*”. Такое акрэсленне магло быць абумоўлена сувязямі Малой ды Васкрасенскай царкваў, якія яшчэ ў 17 ст. размяшчаліся на суседніх узгорках пасадаў сярэднявечнага горада. У апошнія дзесяцігодзі 18 ст. Малая царква канчаткова знікае са старонак дакументаў. Апошняя згадка пра храм, на пляцах якога была распачата будоўля каралеўскай канцылярыі ды стайняў, адносіцца да 1783 г.³²⁴

Аналізуючы горадабудаўнічае развіццё Гародні, Алена Квітніцкая высветліла месцазнаходжанне манастырскага комплексу. На яе думку, у 18 ст. „*манастырык на Падзамчы*” прымыкаў да пляцаў фарнага касцёла, участкаў жыдоўскага квартала, а з двух бакоў межаваў з вулічнымі артэрыямі. Гэтая лакалізацыя выразна паказвала на невысокі ўзгорак сярэднявечнага пасада на поўнач ад Старога замка. Дадатковым пацвярджэннем гэтай высновы з’яўляецца інфармацыя аб тым, што „*папоўскі манастырык*” мясціўся над ірвом Гараднічанкі³²⁵.

У трэцюю групу ўваходзілі гарадзенскія царквы, якія былі заснаваны яшчэ ў 12 ст. і працягвалі дзейнічаць ажно да 18 ст. уключна.

На адным з гарадзенскіх пасадаў, што ляжаў на ўсход ад замка, у 12 ст. была ўзведзена **царква Прачыстай Багародзіцы**³²⁶, якая, хутчэй за ўсё, выконвала функцыю прыходскай, а потым саборнай царквы. Археалагічныя знаходкі сведчаць аб грунтоўнай направе храма ў 15 ст.³²⁷ Вядома таксама, што ў 1539 г. князь Ілля Астрожскі запісаў: „*у Гродне, у саборной царквы десят коп грошей*”³²⁸.

Іл. 22. Прачысенская царква. Медзярыт Адэльгаўзера—Цюндта 1567—1568 г.

³²⁴ НГАБ у Гродне, Ф. 14 воп. 1 спр. 566 арк. 71.

³²⁵ Е. Квітніцкая, *Планировка...*, с. 20-21; НГАБ Ф. 1882 воп. 1 спр. 3 арк. 18адв.

³²⁶ І. Чарняўскі, г. Жаровіна, *Нечаканае адкрыццё* // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі, 1982, № 4, с. 34-36.

³²⁷ И. Чернявский, *Пречистенская церковь XII в. в Гродно* // *Древнерусское государство и славяне*, Минск, 1983, с. 179; П. Раппопорт, *Русская архитектура X—XIII вв. Каталог памятников Археология СССР. Свод археологических источников*, Ленинград, 1982, с.103.

³²⁸ *Archiwum ksiąząt Sanguszków w Stawucie*, t. IV, Lwów, 1890, s. 206.

У 1635 г. каля яе пасяліліся базыльянкі, якія былі накіраваны сюды мітрапалітам Вельямінам Ручкім з Вільні. Праз сем год кіеўскі мітрапаліт Антоні Сялява надаў манашкам пляцы пад пабудову манастыра. У фундацыйным акце ўзгадваюцца пляцы, на якіх пазней быў узведзены манастырскі комплекс: „[...] пляцы некаторыя царковныя коло тоеж церкви Соборное Городенское впусе лежачие, которые на жадном пожитку не были [...] лежат по правой стороне церкви соборное идучи на заход слонца до замку оба пол теперешнего их мешканя”. У 1646 г. кароль Уладзіслаў IV пацвердзіў фундацыю базыльянак³²⁹.

Драўляныя збудаванні базыльянак у 1655 г. сталіся здабычаю агню. Пасля вайны манашкі адбудавалі драўляную царкву. Праўдападобна, на пачатку 18 ст. у чарговы раз яна была пашкоджана. Таму ў 1720 г. царква, „якой ресентер бок абурьўся”, пачала руйнавацца³³⁰. У 1720—1751 г. на сродкі мітрапаліта Лявона Кішкі быў узведзены новы мураваны кляштар з царквой³³¹. У 1753 г. базыльянкі перажылі яшчэ адну нягоду: пажар спаліў усе гаспадарчыя пабудовы манастырскага комплексу³³².

Іл. 23. Базыльянскі жаночы кляштар. Малюнак Напалеона Орды. Другая палова 19 ст.

³²⁹ ПКТГ на 1866 год, с. 10-11.

³³⁰ АВАК, т. VII, с. 273.

³³¹ ПКТГ на 1866 год, с. 12-13; Wołyniak (J. Giżycki), *Z przeszłości Zakonu Bazylińskiego na Litwie i Rusi* // Przewodnik Naukowo-Literacki, Lwów, 1904, s. 67-68.

³³² S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne...*, s. 257.

Васкрасенская царква адносілася да групы культавых пабудоў раннесярэднявечнага горада. Яна была вымуравана ў 12 ст. на абшары вакольнага горада, які размяшчаўся на суседнім з Замкавай гарой узвышшы³³³.

Месцазнаходжанне царквы было апісана ў інвентары гарадзенскага замка 1653 г.: „*Выходзячы з замку мураванага на паркан, з маста ідучы направа, мураваная царква; пад ёй склеп*”³³⁴. Царкоўная юрыдыка складалася з дзвюх частак: пляцаў, што ляжалі на тэрыторыі колішняга вакольнага горада, ды манастыра з Малой царквой³³⁵.

У 1613 г. Васкрасенская царква згарэла і была перанесена ў горад на Рэзніцкую вуліцу. З 1633 г. паходзіць згадка аб тым, што пратапоп Максім Юрэвіч купіў шэраг пляцаў у шляхціча Багдана Кульбацкага і жонкі Андрэя Казарода, на якіх прэзбітэр Іван Жапніцкі паставіў невялікую драўляную царкаўку³³⁶. Рэвізія Гародні 1680 г. не змяшчае аніякай інфармацыі пра яе. Існуе меркаванне, што каралеўскія камісары падчас правядзення рэвізіі засяроджвалі ўвагу не на забудове, а перад усім уносілі ў спіс звесткі пра зямельны ўчастак як асноўную падаткавую адзінку³³⁷. Хаця, хутчэй за ўсё, прычына адсутнасці звестак аб пабудовах у гэтым інвентары хавалася ў разбурэнні царквы ў час вайны з Масквой. Гэтую думку пацвярджаюць нанаткі гарадзенскага пратапопа Юзафа Валевіча, якому было даручана правядзенне праверкі царкоўных пабудоў у 1659 г. У выніку яе высветлілася, што „*непрямель маскоўскі*” вывез царкоўныя дакументы, літургічныя начынні ды званы. Апроч таго, напад на царкву завяршыўся забіццём святароў Стэфана Лацэвіча, Якуба Парфяновіча і Яна Бароўскага³³⁸.

Паводле крыніц 1752 г., царкоўныя фондушавыя пляцы ляжалі на правым баку Рэзніцкай вуліцы, якая ішла з Рынку. Яны былі забудаваны дворыкам і плябаніяй. Лаканічнае апісанне збудаванняў царкоўнай юрыдыкі змешчана на плане Гародні 1753 г.: „*der Russische Priester nebst dessen Gründe*” і „*den Russischen Priester nebst Jurisdiction — Gebäuden*”³³⁹. У 1754 г. Васкрасенская царква трапіла ў спіс дзевяці цалкам „*занядбаных*” храмаў. Пры ёй жыў прэзбітэр Лянкевіч³⁴⁰. Не выключана, што ў другой палове 18 ст. храм ужо не дзейнічаў. У 1768 г. на царкоўных пляцах засталіся толькі могількі,

³³³ У земскіх актавых кнігах Гарадзенскага павета сярэдзіны 16 ст. захаваўся шэраг згадак аб святары гэтай царквы: „*поп Городенской церкви Воскресения Христова*” (А. Краўцэвіч, *Гарады...*, с. 71; АВАК, т. XVII, с. 399, 415, 421).

³³⁴ ПКГЭ, т. II, с. 10.

³³⁵ *Описание документов архива...*, т. 2, с. 148, 151.

³³⁶ НГАБ, Ф. 1882 воп. 1 спр. 3 арк. 2адв, 49-52а; АВАК, т. I, с. 60-61.

³³⁷ ПКГГ на 1866 год, с. 22.

³³⁸ АР БАН Літвы, Ф 43-8163 арк. 2.

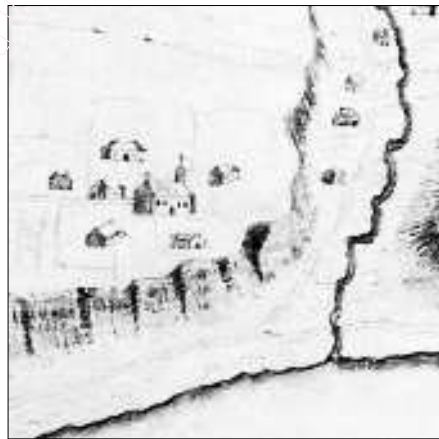
³³⁹ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093.

³⁴⁰ НГАБ у Гродне, Ф. 14 воп. 1 спр. 566 арк. 5, 70; АВАК, т. VII, с. 330; ПКГЭ, т. II, с. 292.

дом плябана ды агарод³⁴¹. З цягам часу Вакрасенскую царкву напаткаў лёс іншых царкваў горада³⁴².

Найстарадаўнейшы праваслаўны манастыр Гародні знаходзіўся на Каложскім пасадзе, па-за заходнімі гарадскімі межамі, каля царквы **Святых Барыса і Глеба**. Дакладны час яго заснавання застаецца невядомым. З упэўненасцю можна сцвярджаць, што ў 15 ст. манастыр ужо існаваў. У 1635 г. ён быў далучаны да уніі ўзамен Выдубіцкага манастыра пад Кіевам, перададзены праваслаўным³⁴³. У сярэдзіне 17 ст., падчас вайны з Масквой, Каложскі манастыр базыльянаў разам з царквой быў спалены. У 1705 г., калі шведскія войскі Карла XII занялі прадмесце, абвалілася столь царквы³⁴⁴.

Акрамя ваенных дзеянняў, манахаў чакалі іншыя выпрабаванні. Аказалася, што небяспека зыходзіла не толькі ад людзей. Калі ўважліва прыглядзецца да плана Гародні 1706 г., то можна ўбачыць, якім чынам на працягу стагоддзяў імклівая рачная плынь Нёмана небяспечна пагражала правай берагавой лініі, пры якой былі ўзведзены манастырскія будынкі. Насоўваючыся спакваля, рака безупынна вымывала і крышыла высокія нёманскія правабярэжныя адхоны, прычыняючыся да паступовага апаўзання берагавой тэрасы³⁴⁵. Як вынікае з інструкцыі соймака шляхты Гарадзенскага павета 1720 г., „*царква в. в. айцоў гарадзенскіх базыльянаў на Каложы [...] здэзалавянана³⁴⁶ і з-за вымывання Нёмана амаль што да апошняй руіны схілена*”³⁴⁷. Заўважым, што занепакоенасць шляхты аказалася прароцкай. У 19 ст. паўднёвы царкоўны фасад абваліўся ў Нёман.

Іл. 24. Базыльянскі кляштар на Каложы. Фрагмент плана Гародні 1706 г.

³⁴¹ НГАБ, Ф. 1882 воп. 1 спр. 3 арк. 12.

³⁴² *ПКГГ на 1866 год*, с. 23; НГАБ у Гродне, Ф. 14 воп. 1 спр. 566 арк. 5.

³⁴³ *Описание документов архива ...*, т. 1, с. 241-242.

³⁴⁴ *ПКГГ на 1866 год*, с. 33-34.

³⁴⁵ РДВГА, Ф. 846 воп. 16 спр. 1466; W. Rewieńska, *Rozmieszczenie...*, s. 101-105; *География Белоруссии* / Под ред. В. Дементьева, Н. Романовского и С. Мельничука, Москва, 1965, с. 128.

³⁴⁶ Даслоўна „знішчана”.

³⁴⁷ *АВАК*, т. VII, с. 273.

Акрамя праваслаўных ды ўніяцкіх цэркваў, у Гародні існавалі каталіцкія касцёлы ды кляштары. Каталіцызм з'явіўся на беларускіх землях пазней за праваслаўе. Адбылося гэта толькі пад канец 14 ст., калі вялікі князь Вітаўт паставіў першы парафіяльны касцёл у горадзе, называны дагэтуль Фарай Вітаўта.

У канцы 15 ст. у горадзе быў узведзены першы каталіцкі кляштар аўгустынцаў з касцёлам Св. Тройцы, фундатарам якога быў вялікі князь Аляксандр Ягайлавіч. У гэты ж час выношваліся праекты заснавання кляштара бернардзінцаў. Дакладна нічога не вядома аб часе ўзвядзення касцёла Св. Мікалая. Існуюць ускосныя сведчанні, паводле якіх гэты храм быў пастаўлены ў часы вялікага князя Аляксандра³⁴⁸. У 16 ст. быў заснаваны шпіталь і касцёл Св. Духу³⁴⁹.

20—30-я гады 17 ст. з'яўляліся перыядам найбольш інтэнсіўнага развіцця каталіцкіх кляштараў. Менавіта ў гэты час пад уплывам контррэфармацыйных рухаў у Гародні пасяліліся манахі езуіты, дамініканцы, францысканцы, бернардзінкі, брыгіткі і базыльянкі. Другая палова 17 ст. прынесла заснаванне толькі аднаго кляштара — кармелітаў босых.

Старэйшай святыняй галоўнага Рынку горада быў **парафіяльны каталіцкі касцёл Унебаўзяцця Маці Божай**, фундаваны каля 1392 г. вялікім князем Вітаўтам³⁵⁰. Узвядзенне першага каталіцкага храма ў Гародні на схіле 14 ст. было звязана з пачаткам хрышчэння этнічных літоўскіх зямель.

Фарны касцёл з'яўляўся элементам дамагдэбургскай планіровачнай структуры. Хутчэй за ўсё, першапачаткова ён быў звернуты галоўным фасадам у бок колішняга, неіснуючага гарадзенскага Рынку, які сфарміраваўся ў найбліжэйшым, прызамкавым пункце скрыжавання асноўных камунікацыйных шляхоў — Віленскага ды Смаленскага.

На працягу 15 ст. на ўсход ад старэйшай прызамкавай часткі Гародні пачала развівацца новая сетка вуліц і плошчаў, а стары Рынак, як можна меркаваць, быў забудаваны. Таму, як заўважыла Ванда Рэвеньска, парафіяльны касцёл упісаўся ў план новаўтворанага ратушавага Рынку не галоўным фасадам, а апсідай³⁵¹, займаючы амаль што палову яго заходняга боку паміж Замкавай і Плябанскай вуліцай.

У 1551 г. драўляная Фара была напраўлена паводле распараджэння каралевы Боны³⁵². Істотным чынам касцёл змяніў

³⁴⁸ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej* (далей *KDKW*), t. 1, z. 1, Kraków, 1932, s. 140, 472-474; *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, Kalwaria Zebrzydowska, 1985, s. 79-80.

³⁴⁹ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3968 арк. 14.

³⁵⁰ J. Paszenda, *Kościół pojezuicki (farny) w Grodnie // Kultura artystyczna...*, s. 191; А. Краўцэвіч, А. Трусаў, І. Трусаў, *Вяртанне да людзей // Мастацтва*, 1993, № 8, с. 45.

³⁵¹ W. Rewieńska, *Rozmieszczenie...*, s. 59.

³⁵² А. Краўцэвіч і інш., *Вяртанне...*, с. 45.

сваё архітэктурнае аблічча на прыканцы 16 ст. У 1584—1587 г. італьянскі архітэктар Санці Гучы, які працаваў пры двары караля Стэфана Баторыя, узвёў новы мураваны гатычна-маньерыстычны храм³⁵³.

Іл. 25. Фарны касцёл. Медзярыт Адэльгаўзера-Цюнда 1567—1568 г.

Іл. 26. Фарны касцёл. Медзярыт Тамаша Макоўскага 1600 г.

Упершыню касцёл быў моцна пашкоджаны падчас акупацыі горада расійскімі войскамі (1655—1661). У праведзенай у 1662 г. візітацыі храма паведамлялася, што „гарадзенскі касцёл ад Масквы [...] выпалены. Скляпенні вельмі небяспечныя, у некаторых месцах рухнулі”³⁵⁴. У 1674 г. касцёл быў адрамантаваны³⁵⁵.

Яшчэ раз гарадзенская Фара была знішчана ў час Паўночнай вайны³⁵⁶. Таму шляхта Гарадзенскага павета на сваім сойміку ў 1720 г. сярод іншых праблем падняла пытанне яе наравы, а ў 1733 г. запатрабавала, каб будынкі фарнай юрыдыкі не выкарыстоўваліся ў якасці гасцінных дамоў падчас правядзення соймаў³⁵⁷. Пажары, якія ў 1753 г. двойчы ўшчэнт спустошылі горад, не абмінулі Фару³⁵⁸. Генеральная візітацыя фарнага касцёла 1762 г. наступным чынам акрэсліла стан храма: „Касцёл сам мураваны цэлы, маючы ў сябе восем мураваных калон” з новым чарапічным дахам і вежай „высокай цудоўнай з высокім купалам”³⁵⁹.

8 мая 1782 г. пажар ізноў апанурыў жыццё гараджан. У полімя пажару трапіла Фара³⁶⁰. У адшуканым лісце 1783 г., аўтарам

³⁵³ A. Fischinger, *Sanci Gucci architekt i rzeźbiarz królewski XVI wieku*, Kraków, 1969; *Архітэктура Беларусі*, Мінск, 1993, с. 183; J. Paszenda, *Kościół...*, s. 192-193; А. Мілінкевіч, Е. Пашэнда, *Фара Вітаўта ў Гродна // Наш радавод*, кн. 2, Гродна, 1990, с. 182-183.

³⁵⁴ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3968 арк. 10.

³⁵⁵ Przegląd Katolicki, 1910, nr 17, s. 262.

³⁵⁶ А. Краўцэвіч і інш., *Вяртанне...*, с. 45, 50.

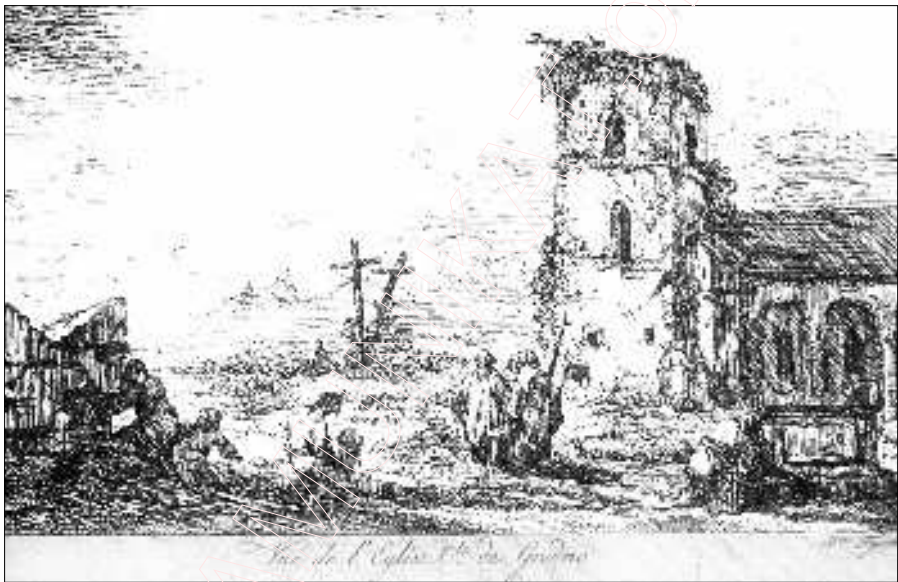
³⁵⁷ АВАК, т. VII, с. 274-275, 290.

³⁵⁸ А. Краўцэвіч і інш., *Вяртанне...*, с. 50.

³⁵⁹ АР БАН Літвы, F 43-8185.

³⁶⁰ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк.1.

якога, па ўсёй верагоднасці, быў пробашч фарнага касцёла Юзаф Мучынскі, падкрэсліваўся благі стан храма: „[...] тым часам агонь мінулагодні старажытны давёў касцёл да канчатковай разваліны [...] Руіны скляпення пагражаюць завалам тым, хто моліцца ў касцёле”³⁶¹. У інвентары касцёла, падрыхтаваным у тым жа годзе, паведамлялася наступнае: „[...] увесь касцёл мураваны, але яго сцены часткова разбураны [...] касцёл патрабуе направы ўсіх звымсаў, новага даху, тынкавання, будовы новай вежы”³⁶². З цягам часу, дзякуючы намаганням ксяндза Мучынскага, удалося адрамантаваць касцёльны дах³⁶³ ды будынак плябаніі. Між тым грунтоўнай направы касцёл так і не дачакаўся. Інвентар Фары 1793 г. заўважае, што касцёл „знаходзіцца ў вялікім разбурэнні”³⁶⁴. Сучасны малюнак мастачкі Ганны Тышкевіч дае менавіта такое адэкватнае ўяўленне знішчанай і закінутай пабудовы³⁶⁵, у якой нельга было праводзіць набажэнства.

Іл. 27. Фарны касцёл і могілкі. Канец 18 ст. Малюнак Ганны Тышкевіч

Упершыню пытанне аб пераносе парафіяльнага набажэнства ў паезуіцкі касцёл было абмеркавана ў лісце ксяндза Мучынскага 1783 г. да адрасата, асобу якога цяжка ўстанавіць. Можна меркаваць, што духоўныя паслугі былі перанесены ў размешчаны на супрацьлеглым рынкавым баку касцёл былога кляштара езуітаў надзвычай хутка, нягледзячы на тое, што афіцыйны перанос парафії адбыўся ў 1798 г.

³⁶¹ АР БАН Літвы, F 43-8193 арк.1адв -2.

³⁶² ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк.1, 11адв.

³⁶³ Korrespondent Krajowy i Zagraniczny, 1793, nr 15, s. 281.

³⁶⁴ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк.1, 12.

³⁶⁵ Нацыянальны музей у Кракаве, № 43960.

У інвентары гарадзенскай Фары 1783 і 1793 г. апісваецца забудова касцёльнага цвінтара, агароджанага мурам. Па ягоных звестках, стары будынак плябаніі стаяў насупраць „*вялікіх дзвярэй касцёльных фронтам*”, прымыкаючы да могілкавага паркана. Незаселеным заставаўся дом вікарыя, ці, як яго акрэсліваюць крыніцы, „*падпробашча*”. Акрамя таго, прыкасцёльны двор займалі два невялікія дамы — арганіста ды кнігара. Дом апошняга, пастаўлены ля могілкавай брамы, быў звернуты фронтам у бок горада, а вокнамі выходзіў на могілкі. Тут жа размяшчаўся шэраг пабудоў гаспадарчага прызначэння: дзве стайні (ля мура) ды шэсць драўляных вазоўняў. Ля касцёла знаходзіліся могілкі з агародам і невялічкім шпіталем, які складаўся з пакоя і каморы³⁶⁶.

У крыніцах 16—17 ст. паведамляецца аб існаванні **капліцы (касцёла) Св. Мікалая**. Нягледзячы на меркаванне аб заснаванні касцёла ў часы Вітаўта³⁶⁷, падаецца цалкам праўдападобным, што гэта адбылося ў часы панавання вялікага князя Аляксандра Ягайлавіча на мяжы 15 і 16 ст. Аляксандр, а потым Жыгімонт Стary надалі капліцы ажно шэсць двароў Гарадзенскай эканоміі і кашпчыну, якая спаганялася з гараджан. У 1536 г. кароль Жыгімонт Аўгуст пацвердзіў наданні сваіх папярэднікаў, выстаўляючы прывілей „*прэбэндарыю капліцы Св. Мікалая з Гародні Тачыцкаму*”³⁶⁸. У гарадзенскіх земскіх актах 1540—1541 г. успамінаецца ксёндз Ян, які быў названы „*каплан Святога Миколая Городенский*”³⁶⁹. Валочная памера Гародні 1560—1561 г., апісваючы гарадніцкія грунты, адзначае, што мяжа двух палёў „*ідзе ўздоўж ля двор каралеўскі і касцёл Св. Мікалая, перад ірвом ля г. Гародні*”³⁷⁰. Паводле гэтага ж інвентару, касцёл стаяў „*праз ровы міма места Гародні*”³⁷¹.

Нягледзячы на скушыя звесткі аб месцазнаходжанні капліцы, ёсць падставы меркаваць, што яна стаяла недзе ля паўночнаўсходняй гарадской мяжы, непадалёку ад каралеўскага двара на Гародніцы. Ускосна гэтую гіпотэзу падмацоўвае факт згадкі пра прэбэндарыя ці святара, які ўтрымоўваўся з бенефіцыя і не быў абавязаны выконваць свае непасрэдныя духоўныя паслугі. Можна меркаваць, што такі святар мог знаходзіцца на згаданым каралеўскім двары.

Апошнія ўпамінанне аб касцёле Св. Мікалая паходзіць з 1662 г., калі ён быў спалены маскоўскімі войскамі³⁷².

³⁶⁶ АР БАН Літвы, F 43-8193 арк. 2; НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 9 арк.1, 12-12адв; ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк. 14-15.

³⁶⁷ Р.Н., *Świątynie Grodna. Szkic historyczny* // *Nowe życie*, 1926, nr 47.

³⁶⁸ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3968 арк. 21адв-22.

³⁶⁹ АВАК, т. XVII, с. 70, 289.

³⁷⁰ ПКГЭ, т. II, с. 99.

³⁷¹ Тамсама, с. 100.

³⁷² ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3968 арк. 21адв.

Яшчэ адна **капліца** мясцілася пры **шпіталі Св. Духу**, які быў заснаваны ў 1550 г. каралевай Бонай Сфорцай. Шпіталь быў размешчаны на вуліцы Віленскай, блізу тагачаснай гарадской мяжы. У другой палове 16 ст. двойчы атрымаў канфірмацыйныя (пацвярджальныя) прывілеі, ад караля Жыгімонта Аўгуста ў 1553 г. ды ад Стэфана Баторыя ў 1584 г.³⁷³ У рэвізіі Гародні 1680 г. згадваецца аб тым, што шпіталь быў мураваны³⁷⁴.

Вераснёвы пажар 1753 г. практычна не пашкодіў яго збудаванні, за выключэннем даху шпіталя³⁷⁵. У 18 ст. дабрачынныя шпітальныя фондушы дасталіся ў рукі гарадзенскага пробашча³⁷⁶, а 70—80-я гады 18 ст., напэўна, не без умяшальніцтва надворнага падскарбія Антонія Тызенгаўза, былі далучаны да каралеўскага скарбу.

Заняйдбаны шпіталь звярнуў на сябе ўвагу касцёльных улад. У 1786 г. віленскі біскуп Ігнацы Масальскі распачаў нараву і пашырэнне шпітальнага гмаху за кошт дзвюх дабудовак. Шпітальныя муры былі „*выведзены на два паверхі*” і перакрыты новай дахоўкай. Нягледзячы на намаганні Масальскага, у інвентары фарнага касцёла 1793 г. аб стане шпіталя Св. Духу было заўважана наступнае: „[...] *увесь верх тых муроў пусты і незавершаны, унізе толькі жытло*”. У 1800 г. святадухаўскія будынкі перайшлі ў падпарадкаванне гарадзенскага магістрата³⁷⁷.

У 1622 г. у Гародні пасяліліся **езуіты**³⁷⁸. Каля 1637 г. ва ўсходнім баку галоўнага Рынку манахі паставілі невялікі драўляны касцёл Св. Пятра і Паўла³⁷⁹.

³⁷³ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3968 арк.14-16v, спр. 3985 арк. 11адв; НГАБ у Гродне Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк 13адв; *ПКГЭ*, т. II, с. 256.

³⁷⁴ *ПКГЭ*, т. II, с. 191.

³⁷⁵ ІМ ПАН у Варшаве, № 51093.

³⁷⁶ *Przegląd katolicki*, 1910, nr 17, s. 263.

³⁷⁷ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 13v-14, 32.

³⁷⁸ Гісторыя гарадзенскіх езуітаў асвечана пераважна ў мастацтвазнаўчай літаратуры: S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 1, Lwów 1900, s. 370-374, 770; t. 2, Lwów 1902, s. 584, 677-688, 702-703; t. 3, s. 31, 913, 1033, 1075, 1156, 1157; t. 4, s. 1224-1246; J. Jodkowski, *Wiadomość historyczna o cudownym obrazie N. Maryi Panny Studenckiej w kościele Farnym w Grodnie*, Warszawa, 1909; J. Paszenda, *Kościół pojezuicki (Farny) w Grodnie // Kultura artystyczna...*, s. 191-211; J. Paszenda, *Budowle pojezuickie w Grodnie // Magazyn Polski*, 1992, nr 2, s. 52-53; № 3/4, s. 78-80; 1993, nr 1/2, s. 76-78; Е. Квитницкая, *Коллегиумы Белоруссии в XVII в. // АН*, 1969 № 18, с. 3-18; Е. Квитницкая, *Белорусские коллегиумы XVIII в. // АН*, 1972, № 19, с. 12-27; В. Гаршкавоз, *Да пытання аб аўтарстве манументальных роспісаў XVIII ст. // Помнікі старажытнабеларускай культуры. Новыя адкрыцці*, Мінск, 1984, с. 143-148; В. Гаршкавоз, *Вотыўны жываніс Беларусі // Мастацтва*, 1994, № 3, с. 48-53; О. Горшкова, *Алтари Христиана Поукера в Гродненском иезуитском костёле // НР*, Гродно, 1991, кн. 3, ч. 2, с. 394-395; В. Філіпаў, *Скульптура перыяду ракако ў Беларусі // Помнікі старажытнабеларускай культуры. Новыя адкрыцці*, Мінск, 1984, с. 70-76; А. Ярашэвіч, *Манументальная разьба XVIII ст. на паўночным захадзе Беларусі // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. Новыя даследаванні*, Мінск, 1989, с. 50-57; В. Гаршкавоз, А. Ярашэвіч, *Выдатны помнік барока ў Гродна // Мастацтва Беларусі*, 1984, № 9; Т. Блінова, *Иезуиты в Белоруссии*, Минск, 1990; Ю. Гардзеў, *Да гісторыі помніка А. Тузенгаўза ў гарадзенскім фарным (паезуіцкім) касцёле // ГЗ*, вып. 1, Гародня, 1993, с. 21-23.

Пакуль што цяжка адказаць на пытанне, калі і якім чынам езуіты набылі рынкавыя пляцы. Вядома толькі, што яшчэ на пачатку 20-х гадоў 17 ст. гэтыя ўчасткі належалі гарадзенскім мяшчанам³⁸⁰. Зямельныя набыткі манахаў былі зацверджаны на сойме 1647 г.: „Такжа прывілей другі на пляцы у месце гарадзінскама, на якіх касцёл і калегіум тых жа маюць быць пасаджаны”³⁸¹. Неўзабаве езуіты ўзвялі касцёл, да якога пасля вайны ў 60-я гады 17 ст. дабудавалі прэзбітэрыі. У 1678—1700 г. езуіты ўзвялі мураваны касцёл, а ў будынку старога касцёла размясцілі школу³⁸².

Іл. 28. Забудова паезуіцкага кляштара. Малюнак Напалеона Орды. Другая палова 19 ст.

Пабудовы езуіцкага кляштара займалі цэлы гарадскі квартал паміж усходнім рынкавым бокам, вуліцамі Азёрскай (Брыгіцкай), Рэзніцкай і невялікай вулачкай, якая злучала дзве вышэй згаданыя артэрыі. Шчыльна забудаваны кляштарны комплекс складаўся з некалькіх частак. У двары калегіума знаходзілася школа, тэатр, агарод ды „стары калегіум”, у якім мясцілася капліца. За

³⁷⁹ На заходніх землях ВКЛ езуіты традыцыйна будаваліся ў галоўных Рынках, а таксама побач з замкамі: А. Baranowski, *Rola zakonów w rozwoju oblicza miast i regionów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego* // *Lituanos-Slavica Posnaniensia. Studia Historiae Artium*, t. V, 1991, s. 85.

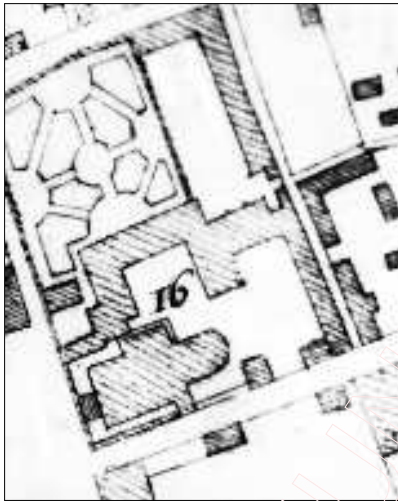
³⁸⁰ Е. Квитницкая, *Центры...*, с. 30; J. Paszenda, *Kościół...*, s. 196; НБ ПАУ і ПАН у Кракаве, № 369 арк. 36v, 50адв-55.

³⁸¹ *VL*, t. IV, s. 57.

³⁸² J. Paszenda, *Kościół...*, s. 196, 198,

каплічнай апсідай знаходзілася бібліятэка³⁸³. На т.зв. чалядным дзядзінцы стаялі бровар, пякарня, гумно і памяшканне для „чэлядзі” і рамеснікаў. Па правым баку ад калегіума знаходзіўся т.зв. афіцынны дзядзінец з афіцынай, вазоўняй, маштарняй, складам дрэва, сталярнай майстэрняй (у 80-я гады 18 ст. у ёй працавала каралеўская друкарня) і „шпацыравым” садом. За кляштарным мурам на Азёрскай вуліцы мясцілася ўзведзеная, праўдападобна, у 50-я 18 ст. бурса, у якой жылі кляштарныя музыканты³⁸⁴. Заўважым, што стайня і бурса часта выкарыстоўваліся на соймавыя патрэбы.

У 1709 г. побач з касцёлам быў узведзены асобны будынак аптэкі, да якога ў 1763 г. быў прыбудаваны другі паверх³⁸⁵. У 1798 г. аптэчны будынак быў перададзены ва ўжытак гарадзенскаму пробашчу пасля таго, як гарадзенскі паліцмайстар спаліў ягоны стары дом³⁸⁶.

Іл. 29. Забудова паезуіцкага кляштара. Фрагмент плана Гародні 1812 г.

Іл. 30. Будынак аптэкі паезуіцкага кляштара. Малюнак Напалеона Орды. Другая палова 19 ст.

У жыцці старадаўняй Гародні, асабліва ў развіцці яе адукацыі і культуры, прыкметную ролю адыгралі дамініканцы. Звесткі пра **дамініканскі кляштар** у 17 ст. урыўкавыя³⁸⁷. Вядома, што кляштар быў заснаваны мсціслаўскім ваяводам, віцебскім падкамор'ем і астрынскім старастам Фрыдэрыкам Сапегам і ягонай жонкай Крыстынай з роду Пацеяў. У 1632 г. Кароль Жыгімонт Ваза пацвер-

³⁸³ Інвентар фарнага (паезуіцкага) касцёла 1805 г. успамінае аб „*cerkwi czyli dawnej bibliotece pojezuickiej*” (АР БАН Літвы, F 43-8220 арк. 22).

³⁸⁴ *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim 1782 — 1792*, Wrocław, 1974, s. 287; НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 2 спр. 71 арк. 7-11.

³⁸⁵ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 2 спр. 71 арк. 49.

³⁸⁶ Тамсама, воп. 1 спр. 34 арк. 32адв; АР БАН Літвы, F 43-8220 арк. 18адв.

³⁸⁷ Wołyniak, *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, Kraków, 1917, s. 95; Т. Маліноўская, *З гісторыі пабудовы і дзейнасці гарадзенскага кляштара дамініканаў // ГЗ*, вып. 1, Гародня, 1993, с. 11.

дзіў фундацыю гарадзенскаму кляштару дамініканцаў³⁸⁸. Праз тры гады наданне Сапегі зацвердзіў сойм: „*За просьбай паслоў павета Гарадзенскага [...] фундацыю айцоў дамініканцаў гарадзенскіх, грунтаў на касцёл і кляштар апрабуем*”³⁸⁹.

Прадстаўнікі беларускіх і літоўскіх магнацкіх радоў ахвотна фундавалі дамініканскім кляштарам. У першай палове 17 ст. у ВКЛ з’явілася 36 кляштараў гэтага ордэна. Асаблівай актыўнасцю у гэтым плане вылучаліся Сапегі³⁹⁰. Таму акалічнасці заснавання гарадзенскага кляштара дамініканцаў можна палічыць у пэўнай ступені неардынарнымі. Як вядома, Фрыдэрык Сапега быў зацятым праваслаўным. Аднак пад уплывам дзядзькі першай жонкі, мітрапаліта Адама Пацея і манахаў-дамініканцаў перайшоў у каталіцызм і фундаваў пабудову гарадзенскага дамініканскага кляштара³⁹¹.

Першыя будынкі дамініканцы паставілі з дрэва. Пасля пажару 1708 г.³⁹² пабудавалі мураваны барочны касцёл Найсвяцейшай Маці Божай Ружанцовай, асвечаны ў 1726 г.³⁹³

Іл. 31. Касцёл падамініканскага кляштара. Малюнак Напалеона Орды. Другая палова 19 ст.

³⁸⁸ АР БАН Літвы, F 43-8173, 8222 арк. 2; ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3295 арк. Задв. Фундацыйны прывілей кляштару дамініканцаў у Гародні захоўваецца ў бібліятэцы АН Літвы (АР БАН Літвы, F 43-8173). Глядзі таксама: E. Tyszkiewicz, *O klasztorach zgromadzeń istniejących obecnie w diecezji wileńskiej // Teka wileńska* (далей TW), 1858, nr 3, s. 249-251.

³⁸⁹ VL, t. III, s. 421.

³⁹⁰ L. Wenc, *Fundacje i Fundatorzy klasztorów dominikańskich i bernardyńskich w Polsce w latach 1580—1648 // Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222—1972*, red. J. Kłoczowskiego, t. 1, Warszawa 1975, s. 594, 600, 601, 603, 604; H. Gwiazda, *Fundacje i Fundatorzy klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim latach 1648 — 1696 // Тамсама*, s. 607, 635.

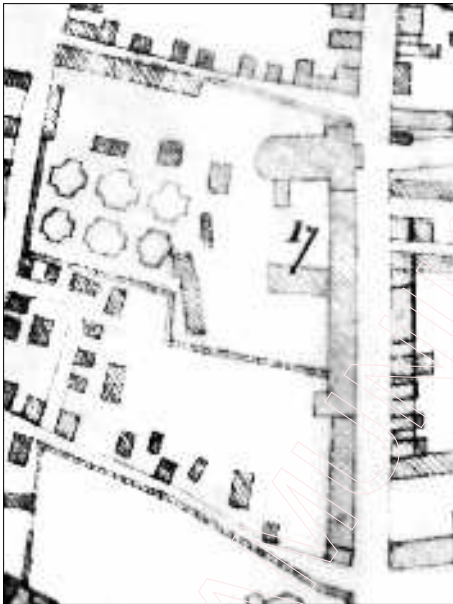
³⁹¹ Wołyniak, *Wiadomości...*, s. 93-94; A. Rachuba, *Sapieha Fryderyk // Polski Słownik Biograficzny* (далей PSB), t. XXXIV, Wrocław, 1992/1993, s. 611-612.

³⁹² НГАБ у Гродне, Ф. 14 воп. 1 спр. 566 арк. 56адв.

³⁹³ Касцёл быў разбураны расійскімі ўладамі ў 1874 г.

У 1737 г. пачалося ўзвядзенне двухпавярховага мураванага кляштара, якое расцягнулася ажно на трыццаць год³⁹⁴. На першым паверсе будынка знаходзілася хімічная лабараторыя, на другім — бібліятэка. Кляштарны дзядзінец, абнесены парканам, быў даволі шчыльна забудаваны. Тут стаялі пральня (ля брамы), „бровар піўны”, студня, „сад, агарод, кветнік”, іншыя гаспадарчыя пабудовы: стайня, вазоўня, лядоўня, аднапавярховае драўлянае гумно. Пасля пажару 1782 г. кляштар быў адрамантаваны³⁹⁵. У 1783 айцец Людвік Грынцэвіч склаў праект „афіцыны мураванай двухпавярховай, у якой размясцілася школа”. Будынак школы, які расцягваўся ўздоўж „вуліцы з боку Нямецкага рынку да вуліцы Віленскай”, упершыню адзначае план Гародні 1795 г.³⁹⁶

Дамініканская юрыдыка займала абшар паміж вуліцай Віленскай, Траецкім завулкам і Нямецкім рынкам.

Іл. 32. Забудова дамініканскага кляштара. Фрагмент плана Гародні 1812 г.

Побач з апошнім у канцы 15 ст. пачалі будавацца **аўгусцінцы**, найстарэйшы каталіцкі ордэн, які заснаваў сваю сядзібу ў Гародні. Першая згадка аб іх кляштары паходзіць з 1494 г.³⁹⁷ У прывілеі, нададзеным Фары вялікім князем Аляксандрам, упа-

³⁹⁴ Wołyniak, *Wiadomości...*, s. 95; ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 192адв; Ф. 604 воп. 1 спр. 7500 арк. 1; АР БАН Літвы, F 43-8222 арк. 2-5.

³⁹⁵ Т. Маліноўская, *З гісторыі...*, с. 13.

³⁹⁶ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872, 21873; ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 194; Т. Маліноўская, *Стваральнік беларускага дамініканскага барока // Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходнім рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць*, Гродна, 1998, с. 379.

³⁹⁷ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno, 1912, s. 253; M. Gozdawa, *Augustianie w Brześciu Litewskim // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, t. III, Wilno, 1910, s. 95.

мянута вуліца, што ішла да „касцёла кляштара Св. Тройцы” („*ec(c)lesiam claustralem sancte Trinitatis*”)³⁹⁸. Існаванне аўгусцінскага кляштара ў горадзе даводзіць прывілей, атрыманы „*прыёрам св. Тройцы*” ў 1499 г.³⁹⁹, а таксама ўпамінанне аб прыёру ды манахах-аўгусцінцах, датаванае 1522 г.⁴⁰⁰ Мабыць, яшчэ адным ускосным пацвярджэннем заснавання згаданага кляштара ў Гародні з’яўляўся факт пасялення манахаў гэтага ж ордэна ў Вільні і Бярэці на мяжы 15 і 16 ст.⁴⁰¹

Паводле звестак 1625 г., кляштарныя будынкi самавольна захапіў мясцовы пробащч, але пасля судовага разбіральніцтва паабяцаў вярнуць⁴⁰². У візітацыі, праведзенай у горадзе ў 1662 г., было сцверджана, што касцёл „*est combusta*”, ці спалены⁴⁰³. У 1673 г. правінцыял Малачынскі ліквідаваў гарадзенскі кляштар аўгусцінцаў⁴⁰⁴. У 1688 г. да караля Яна III Сабескага звярнуліся манахі гэтага ордэна з просьбай аднавіць „*даўняю гарадзенскую фундацыю*”. Манарх падтрымаў просьбу, якая аднак, на жаль, ніколі не была здзейснена⁴⁰⁵.

Сціпласць крыніц не дазваляе дакладна вызначыць лакалізацыю кляштара. Нягледзячы на адсутнасць дакладнага матэрыялу, магчымасць такой рэканструкцыі існуе. Добрай падказкай месцазнаходжання кляштарных будынкаў магла быць гарадская тапаніміка. Напрыклад, у рэвізіі Гародні 1680 г. упамінаецца аб „*вулачцы ў бок Тройцы да Віленскага гасцінца*”. Гэтая назва знікла з карты горада фактычна на цэлае стагоддзе. І толькі пад канец 18 ст. у гарадзенскіх пісьмовых дакументах ізноў вярнуліся назвы Траецкая вуліца ды „*вуліца Траецкая, што ідзе да Віленскай дарогі*”⁴⁰⁶.

На працягу 18 ст. сляды ды памяць пра кляштар былі моцна пазаціраныя. Не здолела знайсці адказ на гэтае пытанне гарадская камісія, што займалася пошукамі фондушаў праваслаўных цэркваў у сярэдзіне 19 ст. Адзіным суцяшальным вынікам яе прац было высвятленне таго факту, што шэраг пляцаў у Нямецкім рынку некалі належаў „*Траецкай царкве*”, якая насамрэч з’яўлялася касцёлам, існаванне якога згадвалася гарадзенскімі старажыламі⁴⁰⁷.

³⁹⁸ *KDKW*, t. 1, z. 1, s. 474.

³⁹⁹ *Описание документов и бумаг...*, с. 58.

⁴⁰⁰ *Maericularum regni poloniae summaria*, p. IV, v. 2, Warszawa, 1912, s. 261.

⁴⁰¹ Заўважым, што берасцейскі кляштар аўгусцінцаў, таксама як і гарадзенскі, быў узведзены на адной з галоўных плошчаў горада.

⁴⁰² G. Uth, *Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustjanów w Polsce*, Kraków, 1930, s. 74-75.

⁴⁰³ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3968 арк. 22адв.

⁴⁰⁴ M. Gozdawa, *Augustianie...*, s. 95.

⁴⁰⁵ АР ЯБ, № 6586 арк. 14; У гэты час прывілеі на аднаўленне дзейнасці сваіх сядзіб атрымалі аўгусцінцы з Вільні і Брэста (*VL*, t. V, s. 308 p. 630).

⁴⁰⁶ ЛДГА, СА 11649; РДВГА, Ф. 846 воп. 16 спр. 21874.

⁴⁰⁷ *ПКГТ на 1866 год*, с. 28.

Такім чынам, крыніцы паказваюць на тое, што кляштар аўгусцінцаў стаяў у старадаўнім Нямецкім рынку⁴⁰⁸. У якасці доказаў гэтай гіпотэзы можна прывесці наступнае: звернем увагу на размяшчэнне аднаго пляца на Траецкай вуліцы пад № 176, якім у 18 ст. валодаў гарадзенскі пробащч. Памянёны пляц фронтам выходзіў на Траецкую вуліцу, тылам — на Могілкавую вуліцу, адным бокам межаваў з домам Давіда Арусевіча, а другім — прымыкаў да завулка і сядзібы каваля Андрэя Кісялеўскага⁴⁰⁹. Паводле звестак канца 18 ст., „*прыватны дворык*” апошняга размяшчаўся ў „*завулку з вуліцы Віленскай да Траецкай вуліцы*”. Пляц Арусевічаў, адзначаны на плане горада 1780 г., прымыкаў да пляца, што ляжаў на рагу паўднёвага боку Нямецкага рынку і Плябанскай вуліцы⁴¹⁰ (у 19 ст. называлася Траецкай). Менавіта на апошнім пляцы маглі стаяць кляштарныя пабудовы.

Версію аб тым, што аўгусцінская сядзіба ляжала ў паўднёвай частцы Нямецкага рынку, пацвярджае згадка 1494 г. аб вуліцы, якая вяла „*versus ecclesiam claustralem sancte Trinitas*”, ці „*да касцёла кляштара св. Тройцы*”⁴¹¹, г.зн. кляштарныя пабудовы замыкалі канцавы пункт гэтай вуліцы ў месцы яе межавання з паўднёвым бокам Нямецкага рынку. Яшчэ адным аргументам, які падмацоўвае папярэднія разважанні, з’яўляюцца вынікі археалагічных раскопак, праведзеных Рыгорам Акінчыцам на пачатку 90-х гадоў 20 ст. у паўночнай частцы Рынку. У іх выніку ў згаданым месцы была канстатавана адсутнасць падмуркаў якіх-небудзь пабудоў. У сувязі з гэтым вышэй прыведзеныя матэрыялы схіляюць да версіі аб знаходжанні кляштара аўгусцінцаў менавіта ў паўднёвай частцы Нямецкага рынку.

Баніфратры былі адзіным і апошнім каталіцкім ордэнам, які ў 18 ст. заклаў у Гародні сваю сядзібу. Яе фундатарам быў віленскі біскуп Пётр Панцажынскі, які ў 1725 г., выказваючы апошнюю волю, запісаў „*добрым братам*” шэраг пляцаў на вуліцы Дзям’янаўскай, на т.зв. Кургане побач з усходняй мяжой горада⁴¹². Як вядома, згодна з наданнем, браты міласэрнасці, галоўнай задачай якіх была апека над хворымі, атрымалі восем моргаў ды дваццаць прэнтаў зямлі ў мэтах узвядзення шпітала. Архіўная спадчына гарадзенскіх баніфратраў 18 ст. збераглася ў мінімальнай ступені, што ўскладняе вывучэнне найдаўнейшых старонак іх гісторыі⁴¹³.

⁴⁰⁸ Акрамя таго, аналіз дакументаў гарадскога магістрата 17 ст. схіляе да думкі, што кляштарныя пляцы ляжалі паміж Нямецкім рынкам і Гараднічанкай. На гэта паказвае ўчастак над Гараднічанкай, які з аднаго боку прымыкаў да Віленскага гасцінца, а з другога межаваў з пляцамі „Святой Тройцы” (НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 561).

⁴⁰⁹ НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 1 арк. 2-2адв, 113адв.

⁴¹⁰ РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872; ЛДГА, СА 11649.

⁴¹¹ *KDKW*, t. 1, z. 1, s. 474.

⁴¹² АР БВУ, F 4-2192 арк. 2; ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 282; E. Tyszkiewicz, *Wiadomość historyczna o zgrupowaniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymsko-katolickich klasztorów w dyecezyi wileńskiej* // *TW*, 1857, nr 2, s. 255.

⁴¹³ У 1877 г. Віленская рымска-каталіцкая кансісторыя паведамляла, што не валодае „справамі і кнігамі” ліквідаванага кляштара гарадзенскіх баніфратраў (ЛДГА, Ф. 604 воп. 5 спр. 1894 арк. 27).

Паводле дадзеных 1783 г., пастаўленыя баніфратрамі кляштарныя пабудовы былі цалкам драўлянымі. У візітацыі 1804 г. сядзіба была ўвогуле названа „*кляштарыкам*”, у якім жылі два браты, адзін з якіх займаўся зборам ахвяраванняў у горадзе, а другі апекаваўся хворымі ў шпіталі⁴¹⁴. Адсутнасць сродкаў, неабходных на ўтрыманне шпітала, падштурхнула баніфратраў да падзелу часткі зямельнага фонду на шэраг пляцаў і іх здачы ў наём, аб чым сведчыць легенда плана Гародні 1780 г. Яшчэ адным сродкам утрымання шпітала былі ахвяраванні шляхты. Для прыкладу, у 1791 г. 4000 злотых на ўбогіх і хворых ахвяраваў ротмістр Гарадзенскага павета Адам Стэцкевіч, а ў 1801 г. 10 000 злотых баніфратрам запісаў гарадзенскі стараста Караль Храптовіч⁴¹⁵.

Больш грунтоўныя звесткі пра гарадзенскіх баніфратраў змешчаны ў крыніцах 19 ст. У першую чаргу сказанае тычыцца старой драўлянай капліцы. У 1818 г. генеральны афіцыял віленскай дыяцэзіі ксёндз Цывінскі паведаміў прыёру гарадзенскіх баніфратраў ксяндзу Залеўскаму аб неабходнасці правядзення рамонту будынка. Праз год гарадскі паліцмайстар у сваім рапарце, прысвечаным стану забудовы горада, засяродзіў пільную ўвагу на моцна пашкоджаным будынку капліцы⁴¹⁶, якая „*цалкам зруйнаваная і якая пагражае заняпадам*”. Таму ў адпаведнасці з распараджэннем гарадзенскай паліцыі яе неўзабаве разабралі⁴¹⁷.

Паводле візітацыі 1830 г., на кляштарных пляцах стаяў васьміпакаёвы драўляны дом, узведзены на мураваным фундаменце і крыты гонтамі. На ягоным першым паверсе мясцілася новая капліца Найсвяцейшай Маці Божай і Св. Яна Божага, узведзеная ў гэтым жа годзе. У склад сядзібных пабудоў уваходзілі яшчэ адзін драўляны дом, кухня, гумно і адырна. За кляштарам распасціраліся ворыва і сад⁴¹⁸. Акрамя згаданых збудаванняў, з 1808 г. кляштар валодаў мураваным броварам на Гарадніцы⁴¹⁹.

Па звестках інвентару гарадзенскіх баніфратраў 1843 г., комплекс кляштарных збудаванняў складаўся з двух будынкаў і званіцы на чатырох слупах, склада дрэва, стайні, дзвюх вазоўняў, кухні, хлява ды альтанкі. Да гаспадарчых пабудоў прымыкалі сад і два агароды⁴²⁰.

У намеры вялікага літоўскага князя Аляксандра Ягайлавіча ўваходзіла ўзвядзенне ў Гародні **кляштара бернардзінцаў**, якім у

⁴¹⁴ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк. 13адв; НГАБ у Гродне, Ф. 886 воп. 1 спр. 1 арк. 1адв, 3; АР БВУ), F 4-2192 арк. 2адв.

⁴¹⁵ ЛДГА, Ф. 604 воп. 5 спр. 1894 арк. 7адв; РДВГА, у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21872.

⁴¹⁶ ЛДГА, Ф. 604 воп. 1 спр. 1389 арк. 1, 3.

⁴¹⁷ Тамсама, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 283.

⁴¹⁸ ЛДГА, Ф. 604 воп. 5 спр. 1894 арк. 2-3.

⁴¹⁹ Тамсама, воп. 1 спр. 7415 арк. 2; воп. 5 спр. 1894 арк. 2адв.

⁴²⁰ НГАБ у Гродне, Ф. 886 воп. 1 спр. 57 арк. 1-3; E. Tyszkiewicz, *Wiadomość... // TW*, 1857, nr 2, s. 255.

1494 г. быў вызначаны абшар на месцы старадаўняга княскага двара. У 1586 г. кароль Стэфан Баторы пацвердзіў фундацыю, але свае мury бернардзінцы пачалі ставіць толькі пад канец стагоддзя, калі іх зямельныя ўладанні былі пашыраны коштам пляцаў з агародамі, падараваных княгіняй Ганнай Друцкай-Сакалінскай, Янам Матэвушам Тарасовічам і гарадзенскім падкаморыем Янам Мялешкам⁴²¹.

Іл. 33. Касцёл бернардзінскага кляштару. Медзьярыт Тамаша Макоўскага 1600 г.

У 1596—1597 г. на гэтых пляцах распачалася будоўля мураванага аднанефавага касцёла Адшукання Св. Крыжа, завершаная каля 1600 г. Да 1605—1617 г. адносіцца яго грунтоўная перабудова ў трохнефавы храм, як гэта мяркуецца, мулярамі з Любліна. Пачатковую касцёльную пабудову характарызавалі гатычныя стылёвыя элементы: стральчатыя праёмы з востраканцовымі арачнымі вокнамі ды контрфорсы. Побач з фасадам была ўзведзена невысокая масіўная круглай формы вежа. Хутчэй за ўсё, кляштар ды іншыя гаспадарчыя пабудовы яшчэ на пачатку 16 ст. мясціліся ў будынку даўніх каралеўскіх стайняў⁴²². І толькі ў 1615—1617 г. былі пастаўлены кляштарныя будынкі, спаленыя расійскімі войскамі ў 1656 г.⁴²³ Перабудовы кляштарных муроў ды касцёла датуюцца 1682, 1753 і 1788 г.⁴²⁴

⁴²¹ E. Tyszkiewicz, *O klasztorach...* // *TW*, 1858, nr 4, s. 163; *АВАК*, т. I, с. 53.

⁴²² D. J. Kutu, *Etapy budowy pobernardyńskiego kościoła w Grodnie* // *Sztuka ziem...*, s. 397-403, 407.

⁴²³ Да ўзвядзення кляштарных будынкаў спрычыніліся наданні Андрэя Казіміра Эйсманта, які ў 1614 г. запісаў бернардзінцам цагельню. Варта нагадаць, што па прычыне недахопу сродкаў бернардзінцы захапілі цагельню Каложскага Барыс-глебскага манастыра. Як вынікае з крыніц, манахі „на кгрунті их власном церковном лежачом на Немне, цекгельню их власную от них збудованую у них забирают и кгрунт тот поменены себе привлацают” (*АВАК*, т. I, с. 50-51; S. Barącz, *Pamiętnik zakonu WW.OO. Bernardynów w Polsce*, Lwów, 1874, s. 331. 332; O. Pabin, *Grodno // Klasztory bernardyńskie ...*, s. 79-80.

⁴²⁴ D. J. Kutu, *Etapy...*, s. 407, 410, 413.

Іл. 34. Касцёл
бернардзінскага
кляштара. Малюнак
Напалеона Орды.
Другая палова 19 ст.

У адрозненне ад іншых кляштараў, бернардзінцы не праводзілі актыўнай гаспадарчай дзейнасці. У магістрацкіх кнігах, у асноўным, згадваецца іхняя „юрыздыка” ды сады, якія займалі вялізную плошчу. Бернардзінцы не імкнуліся да драблення зямельных уладанняў на пляцы і засялення іх рамеснікамі. Паводле плана 1780 г., за кляштарнымі пабудовамі ляжаў сад ды „пусты пляц”.

Іл. 35. Забудова
бернардзінскага
кляштара.
Фрагмент плана
Гародні 1812 г.

Галоўнымі крыніцамі ўтрымання кляштара былі легаты, ці тэстаментныя маёмасныя запісы, якія закладаліся пад працэнты, ды сродкі, атрыманыя за выкананне духоўнай пастырскай апекі (правядзенне імшы і споведзі). Напэўна, па гэтай прычыне бернардзінцаў асабліва не хвалявала пытанне матэрыяльнага забеспячэння кляштара, а таму ў 1760 г. яны спакойна пазбавіліся часткі свайго зямельнага фонду на карысць горада⁴²⁵.

На супрацьлеглым пагорку, побач са старым нёманскім мастом, у 1618 г. дзякуючы намаганням малапольскага і вялікапольскага правінцыяла Сцыпіё дэ Кампы пасяліліся **бернардзінкі**⁴²⁶. У 1619 г. кароль Жыгімонт Ваза надаў манашкам канфірмацыю, ці пацвярдзальны прывілей⁴²⁷. У 1621 г. на сродкі манаскіх пасагаў і з фундацыі літоўскага падканцлера Казіміра Сапегі былі ўзведзены двухпавярховыя будынкі кляштара і касцёл Нараджэння Найсвяцейшай Маці Божай. У 1651 г. храм быў асвечаны⁴²⁸. У сярэдзіне 17 ст. маскоўскія войскі спалілі ўсе кляштарныя збудаванні, а таксама касцёл, аб чым нагадвалася ў канстытуцыі сойма 1667 г.⁴²⁹

Іл. 36. Бернардзінскі жаночы (на першым плане) і бернардзінскі мужчынскі (на другім плане) кляштары. Малюнак Напалеона Орды. Другая палова 19 ст.

⁴²⁵ O. Pabin, *Grodno // Klasztory bernardyńskie ...*, s. 81.

⁴²⁶ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк. 13адв.

⁴²⁷ J. Jodkowski, *W sprawie kościoła PP. Bernardynek w Grodnie*, Grodno, 1930, s. 1.

⁴²⁸ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 259; АР ЯБ, № 6325 арк. 6; J. Jodkowski, *W sprawie...*, s. 1.

⁴²⁹ VL, t. IV, s. 475.

Зямельны комплекс бернардзінак пачаў фарміравацца ў 1619 г., калі пісар літоўскі Януш Скумін Тышкевіч падарыў манашкам шэраг забудаваных пляцаў. Праз два гады бернардзінкі набылі ўчастак з домам ад Юрыя Сціпіё дэ Кампы. У 1645 г., згодна з прывілеем караля Уладзіслава IV, кляштар атрымаў шэраг пляцаў разам з цагельняй. З цягам часу гарадскія валоданні бернардзінак павялічыліся за кошт шэрагу забудаваных пляцаў, запісаных Кацярынай Кярдзей у 1700 г. У 1744 г. ва ўласнасць кляштара перайшоў дворык на Падоле, мабыць, гарадзенскага старасты Людвіка Міцуты⁴³⁰, а ў 1747 г. — пляцы троцкага суддзі Андрэя Турлая⁴³¹.

На Маставой вуліцы размяшчаўся яшчэ адзін каталіцкі кляштар — **кармелітаў босых**. Час з’яўлення манахаў гэтага ордэна ў Гародні пакуль што не высветлены⁴³². Вядома толькі, што пасля прыбыцця ў горад кармеліты босыя пасяліліся побач з уніяцкай Чэснахрэсцкай царквой, аб чым згадваецца ў крыніцах 1663 г. У гарадскіх кнігах таго часу ўдалося адшукаць інфармацыю аб „*новым касцёле кармелітаў*” на Маставой вуліцы, які размяшчаўся ля камяніцы гарадзенскага старасты Андрэя Катовіча⁴³³. Гэтыя звесткі наводзяць на думку аб тым, што манахі маглі пасяліцца ў Гародні яшчэ да вайны з Масквой (1655—1661), займаючы пакінутую царкву Св. Крыжа, дзе і адпраўлялі свае духоўныя патрэбы⁴³⁴. А ў 1661 г., пасля заканчэння ваенных дзеянняў, яны аднавілі знішчаную святыню.

Недзе ў 1673 г. у мэтах навядзення ладу ў кляштары ў Гародню прыбыў айцец Юзафат Тышкевіч⁴³⁵. Неўзабаве манахі аднавілі кляштарныя пабудовы. У генеральнай візітацыі гарадзенскага кляштара кармелітаў босых 1817 г. падкрэсліваецца, што фундатарам драўлянага кляштара „*пры касцёле*” Св. Крыжа быў гарадзенскі стараста Андрэй Катовіч (1676)⁴³⁶. Факт шчодрай падтрымкі апошняга даводзіць лаканічная згадка, занатаваная ў камісарскай рэвізіі Гародні 1680 г., аб размешчаных на пачатку левага боку Падольнай вуліцы „*пляцах в. в. аа. кармелітаў босых, на якіх дом і два агароды*”⁴³⁷. Не выключана, што падчас ваенных дзеянняў пачатку 18 ст. кармеліцкія пабудовы згарэлі⁴³⁸. План Гародні 1706 г. фіксуе буды-

⁴³⁰ Sapiehowie. *Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, t. 13, Petersburg, 1894, s. 77.

⁴³¹ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 272адв-273.

⁴³² Паводле меркавання аўтара артыкула, за радкамі якога мог выступаць Норберт Ражбіцкі, гэта сталася „каля 1650 года”. (*ПКГГ на 1866 год*, с. 24).

⁴³³ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 142.

⁴³⁴ *ПКГГ на 1866 год*, с. 25; НГАБ Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 518-519; Падобную думку аб тым, што кармеліты босыя паставілі касцёл каля царквы Св. Крыжа, выказала Алена Квітніцкая (Е. Квитницкая, *Планировка...*, с. 22).

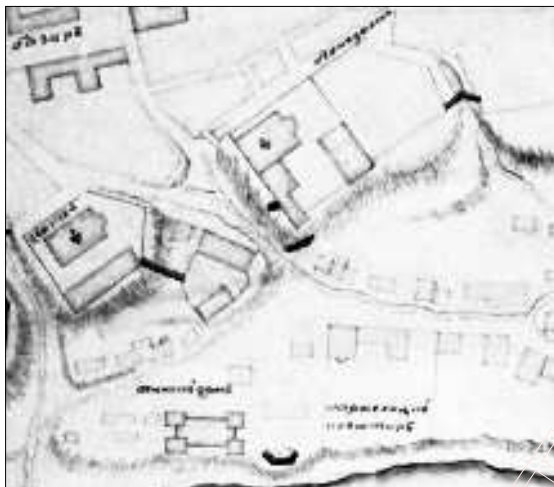
⁴³⁵ В. J. Wanat, *Zakon karmelitów Bosych w Polsce*, Kraków, 1979, s. 508; *VL*, t. V, s. 213.

⁴³⁶ АР ЯБ, № 6331 арк. 1.

⁴³⁷ НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 4 арк. 9.

⁴³⁸ АР ЯБ, № 6331 арк. 2.

нак касцёла кармелітаў, накіраваны апсідай на поўдзень⁴³⁹. Паводле гэтых матэрыялаў, раскінуты над берагам Нёмана кляштарны комплекс у форме літары „П” прымыкаў да касцёла з усходу.

Іл. 37. Кармеліцкі кляштар на плане Гародні 1706 г.

Пасля пажару, які ў першай палове 18 ст. у чарговы раз спаліў кляштар, манахі „перасяліліся” на супрацьлеглы бок Маставой вуліцы, у месца, дзе яна рэзка заварочвала ў бок Падольнай вуліцы.

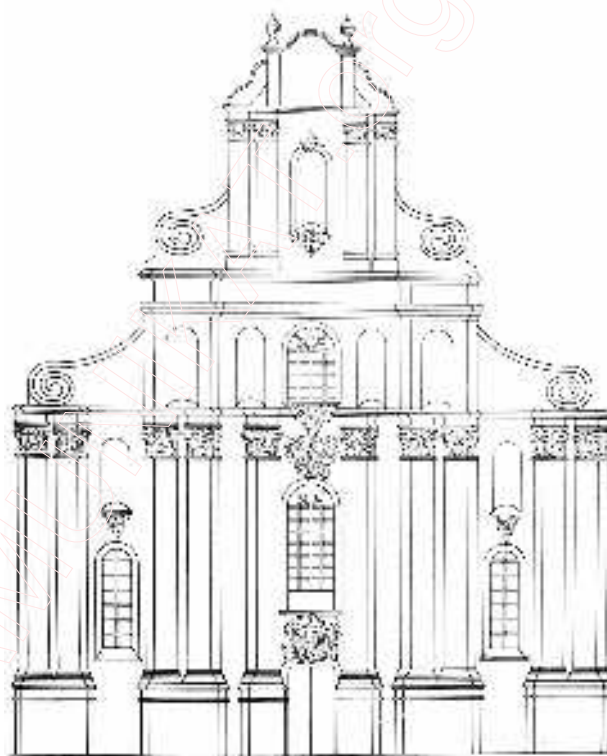
Іл. 38. Забудова кармеліцкага касцёла. Фрагмент плана Гародні 1812 г.

У адпаведнасці з правіламі кармеліцкага статута, манахі былі абавязаны ўзводзіць кляштарныя пабудовы ў аддаленым ад Рынку месцы. Менавіта таму, зыходзячы з уліку асаблівасцяў гарадской тапаграфіі, кармеліты босыя пабудавалі іх у нізіне, пад адхонам узгорку⁴⁴⁰, на якім стаяў кляштар бернардынак.

⁴³⁹ Будынак старога касцёла адлюстраваны на планах горада 1753 і 1758 г. (ІМ ПАН у Варшаве, № 51093; РДВГА у Маскве, Ф. 846 воп. 16 спр. 21871).

⁴⁴⁰ М. Brykowska, *Architektura karmelitów bosych w XVII — XVIII w.*, Warszawa, 1991, s. 15, 19, 21, 31, 35, 38.

У некаторых архіўных крыніцах можна сустрэць згадку аб распачатай у 1738 г. будоўлі новага мураванага касцёла кармелітаў босых. Насамрэч у гэтым годзе быў завершаны адзін з этапаў выяўлення сцен будынка. Напэўна, 10 000 тынфаў, запісаных у 1737 г. Гарадзенскім войскім Янам Карпам „на муры касцёла і кляштара”, не хапіла. На працяг будаўнічых прац былі выкарыстаны сродкі, фундаваныя ў 1742 г. Кацярынай з Катовічаў Верашчакай ды Янам Гротусам, праўдападобна, гарадзенскім падстарастам, які ў 1754 г. ахвяраваў кармелітам босым 40 000 тынфаў. Значную суму грошай у 40 000 тынфаў манахі атрымалі ад нашчадкаў Грыгорыя Агінскага. З гэтай сумы 25 000 тынфаў павінны былі быць выкарыстаны на пабудову касцёла⁴⁴¹.

Іл. 39. Фасад кляштара кармелітаў босых 18 ст. Рэканструкцыя

Комплекс зямельных уладанняў кармелітаў босых сфарміраваўся ў другой палове 17—пачатку 18 ст. Ягоную аснову складалі дзевяць пляцаў на Маставой і Чэснахрэсцкай вуліцах, набытых віленскім кашталянам і гарадзенскім старастам Андрэем Францішкам Катовічам ды ягонай жонкай Барбарай Цэцыліяй Катовіч у 1673—1674 г.⁴⁴² Гэта тычыцца наступных сядзіб Чэснахрэсцкай

⁴⁴¹ ЛДГА, Ф. 604 воп. 1 спр. 11785 арк. 2; Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 218, 233-233адв.

⁴⁴² АР БАН Літвы, F 43-8168 арк. 1-7; F 43-8169 арк. 1-5адв; НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 518-519, 522, 524, 536-538, 548.

вуліцы: 1) Эльжбеты Карлоўскай і райчыхі Луцыі Зеляпугі (1673); 2) Яна Кудзеўскага (1673); 3) спадкаемцаў Станіслава Прылуцкага, Сымона і Рэгіны Гурскіх (два пляцы, 1673); 4) Гануса Паўльсена (два пляцы, 1674); 5) Сямёна і Марыны Стэфановічаў (1674). На Маставой вуліцы: 6) гарадзенскага пратапопа Юзафа Валевіча і прэзбітэраў гарадзенскай Саборнай царквы (1673); 7) Яна Клім-цэвіча (1673). Акрамя таго, у 1674 г. прыёр гарадзенскага кляштара кармелітаў босых Юзафат Тышкевіч купіў у мешчаніна Габрыэля Гэйбовіча пляц, які ляжаў на Чэснахрэсцкай вуліцы, а ўніяцкі мітрапаліт Кіпрыян Жахоўскі падарыў кляштару царкоўны пляц з „*могілкамі гарбарскага брацтва*”⁴⁴³.

На каранацыйным сойме 1676 г. зямельныя ўладанні, што адышлі да кармелітаў босых, былі звольнены ад аплаты падаткаў ды выконвання гарадскіх павіннасцяў: „[...] *пляцы, на каторых кляштар і іншыя афіцыны для выгады іх маюць быць пабудаваны*”⁴⁴⁴. На гарадзенскім сойме 1678 г. да гэтай групы былі далучаны „*пляцы Лазароўскія за Нёманам, а ў месце Гародні да кляштарнай кляўзурі вулачку дадзеную*”⁴⁴⁵. У 1705 г. комплекс нерухомасці кармелітаў быў павялічаны за кошт аднапавярховай камяніцы, падараванай гарадзенскім старастам Янам Францішкам Катовічам⁴⁴⁶.

Паводле дадзеных 18 ст., забудова кармеліцкага комплексу складалася з трохпавярховай камяніцы, драўлянага аднапавярховага дома, фахверкавай двухпавярховай афіцыны, гаспадарчых пабудоў (стайні, вазоўні і адрыны). Над Нёманам, на Садоўніцкай вуліцы, паміж кляштарнымі будынкамі, палацам Вольмера, пляцам Чартарыйскіх і вуліцай Маставой мясціўся яшчэ адзін вялізны пляц кармелітаў.

Кляштар брыгітак быў заснаваны ў першай палове 17 ст. Ягонымі фундатарамі былі літоўскі маршалак Крыштоф Весялоўскі і ягоная жонка Аляксандра з Сабескіх Весялоўская. У мэтах пабудовы кляштара Весялоўскія ў 1632—1636 г. скупілі шэраг пляцаў, што ляжалі ля ўсходняга ўскрайку горада, паабাপал Азёрскай, Рэзніцкай ды Навікоўскай вуліц ды прымыкалі да Азёрскай брамы і гарадскіх выганаў. Лакалізацыя кляштара ў фундацыйным акце апісваецца наступным чынам: „[...] *на поле раскінуты [...] ад гарадскіх ды рынкавай мітусні далёкім*”⁴⁴⁷.

У сегменце Азёрскай, Навікоўскай вуліц і згаданых выганаў мясціліся наступныя пляцы: 1) так званыя Граншчызна і Пяншчызна, з карчмой і броварам, запісаныя Матэвушам і Юстынай Руткоўскімі (1632, Навікоўская вуліца); 2) Міхала і Юстыны Краснеўскіх (1633, 1635); 3) Яна і Агнешкі Калачкоўскіх (1633); 4) Яна і Рэгіны Шьма-

⁴⁴³ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 544-545, 565.

⁴⁴⁴ VL, t. V, s. 213.

⁴⁴⁵ НГАБ у Гродне, Ф. 1475 воп. 1 спр. 4 арк. 29адв; VL, t. V, Petersburg, 1860, s. 310.

⁴⁴⁶ АР БАН Літвы, F 43-8179 арк. 1-2.

⁴⁴⁷ АР БАН Літвы, F 43-8207 арк. 3-6; ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 365адв-366адв; НГАБ у Гродне, Ф. 1783 воп. 1 спр. 14 арк. 1.

ноўскіх (1635); 5) Габрыэля і Дароты Варабяёвічаў (1635); 6) Рэгіны Прылуцкай (1636); 7) Яна і Агаты Цвіклічаў (1637) „*пры вуліцы, што ідзе да выганаў ад Азёрскай вуліцы*”; 8) спадкаемцаў Яна Круця: Ядвігі Бельскай, Юстыны і Валерыяна Межаеўскіх; 9) Марціна ды Эвы Фандэнберкаў (паміж Азёрскай і Рэзніцкай) (1635); 10) агарод на Падоле Тобіяша і Ганны Дожбахі (1635); 11) пляц з агародам Эндруся і Эльжбеты Бжазоўскіх на Азёрскай вуліцы (1635).

Іл. 40. Забудова
брыгіцкага
кляштара.
Фрагмент
плана Гародні
1795 г.

У 1634 г. набыццё брыгіткамі нерухомасці ў Гародні было ўзгоднена з віленскім біскупам Абрагамам Войнам⁴⁴⁸ ды зацверджана на сойме 1647 г.⁴⁴⁹ У 1643 г. гарадзенскі магістрат прызнаў „*падаравальнае права*” брыгітак на пляцы, атрыманыя ад Весялоўскіх⁴⁵⁰.

Драўляны касцёл брыгіткі пачалі ўзводзіць у 1642 г. У 1645—1651 г. манашкі паставілі мураваны храм Дабравешчання Найсвяцейшай Маці Божай, асвечаны віленскім біскупам Юрыем Тышкевічам⁴⁵¹. У 1754 г. кляштарныя будынкі згарэлі⁴⁵².

У першай палове 17 ст. у Гародні быў узведзены яшчэ адзін каталіцкі кляштар — кляштар **францысканцаў**. У адрозненне ад рэшт кляштараў манахі-францысканцы паставілі свае будынкі не ў старой правабярэжнай частцы Гародні, а на занёманскім прад-

⁴⁴⁸ АР БАН Літвы, F 43-8207 арк. 5.

⁴⁴⁹ VL, t. IV, 1859, s. 58 p. 115.

⁴⁵⁰ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 366адв.

⁴⁵¹ На думку Уладзіслава Татаркевіча, гарадзенскі брыгіцкі касцёл з’яўляўся прыкладам культавай архітэктуры 17 ст. люблінскага тыпу. Аднак, як сведчаць вынікі апошніх мастацтвазнаўчых даследаванняў, паводле сваіх архітэктурна-стыльовых асаблівасцяў стыль пабудовы быў набліжаны да тыпу архітэктуры фарнага касцёла ў Альцы (Украіна) і касцёла ў Новым Віснічы (Польшча, 1618—1621), а таксама да неажыццяўленага праекта касцёла львоўскіх езуітаў (ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 285; Беластоцкі ваяводскі архіў, Вопісы Глінкі № 66 арк. 1; № 72 арк. 37; W. Tatariewicz, *Typ lubelski w architekturze kościelnej* // *Prace Komisji Historii Sztuki*, t. VII, Kraków 1937/38, s. 23-27, 34; M. Kałamajska-Saeed, *Kościół Brygidek w Grodnie // Sztuka ziem ...*, s. 350, 352).

⁴⁵² НГАБ, Ф.1761 воп. 1 спр. 1 арк. 23.

месці. Кляштар быў фундаваны ў 1635 г. упіцкім старастам Яўстафіем Курчам ды ягонай жонкай Зузанай з Тышкевічаў. У 1639 г. кароль Уладзіслаў IV „на просьбу вяльможнага Я[го] м[ос]ці пана Курча, старасты упіцкага, месца на касцёл і кляштар у тым жа месце Гародні за ракой Нёманам на прадмесці [...] прызначыць і скупіць дазволіў”⁴⁵³.

Іл. 41. Францысканскі кляштар. Фрагмент плана Гародні 1706 г.

Можна меркаваць, што выбар месца пабудовы кляштарных муроў да выпадковых не належаў. Францысканцы пачалі будавацца на верхняй левабярэжнай нёманскай тэрасе, у старадаўнім занёманскім Рынку, ад якога вяла дарога да нёманскага перавозу.

Іл. 42. Францысканскі кляштар. Малюнак Напалеона Орды. Другая палова 19 ст.

У 1643 г. быў выдзелены пляц, на якім з часам былі пастаўлены першыя кляштарныя пабудовы. У крыніцах 1675 г. упамінаецца драўляны касцёл Маці Божай Анёльскай⁴⁵⁴, на месцы якога ў

⁴⁵³ ПКГЭ, т. II, с. 309-310.

⁴⁵⁴ Тамсама, с. 310; АР БВУ F 4-35670 (А 2310), F 4-36467 (А 3862) арк. 465.

першай палове 18 ст. быў узведзены мураваны. У 1744 г. інфлянцкі біскуп Юзаф Пузыня асвяціў новы будынак. Дакументальныя матэрыялы ўскосна сведчаць аб тым, што ў гэты ж час здарыўся пажар. Пасля гэтага касцёл быў адбудаваны дзякуючы фінансавай дапамозе мсціслаўскай кашталіяніхі Канстанцыі з Юндзілаў Лозы (Лазовай). На думку Юзафа Ядкоўскага, на факт адбудовы касцёла паказвае інвентар кляштара 1753 г. У 1761 г. храм быў асвечаны беларускім суфраганам Феліксам Тавянскім⁴⁵⁵.

У гістарычнай літаратуры замацаваўся погляд, што францыскаўская парафія была заснавана ў 1758 г. Гэтая думка абапіралася на факт захавання касцёльных метрык пахаванняў. На самой справе, францысканцы пачалі душпастырскую дзейнасць сярод насельніцтва Занямоння адразу пасля пасялення ў горадзе, ці „*od pier-wiastkowej swojej erekcyi miał zawsze annexat curam animarum*”⁴⁵⁶.

Могілкі

У перыяд Новага часу могількі не выносіліся па-за межы горада, а засноўваліся ды функцыянавалі на тэрыторыі горада, побач з храмамі ды кляштарамі. Могількі, што ляжалі „*penes ecclesiam*”, акрамя сваёй непасрэднай функцыі, выконвалі яшчэ і іншыя. Яны з’яўляліся месцам рэлігійных практык ці грамадскіх сходаў, а таксама адпачынку жыхароў горада. Апроч таго, тут узводзіліся жылыя дамы ды будаваліся гандлёвыя крамы⁴⁵⁷.

У гэтым сэнсе шматлікія могількі Гародні выключэннем не з’яўляліся. Суседства забудовы на дзеючых могільках з пахаваннямі ўспрымалася будзённай з’явай і, тым больш, не пужала жыхароў горада.

Упершыню старыя **каталіцкія могількі**, што ляжалі ля Фары Вітаўта, упамінаюцца ў прывілеі вялікага князя Аляксандра Ягайлавіча ў 1494 г., хаця, несумненна, сваімі пачаткамі сягаюць часу заснавання касцёла. Паводле крыніц, яны размяшчаліся ў суседстве з домам плябана „*in civitate Grodnensi aream, ubi domus plebanis incipiendo a cimeterio cum orto*”⁴⁵⁸, мяжуючы з поўдня з Замкавай, а з поўначы прымыкаючы да Плябанскай вуліцы.

У 18 ст. на фарных могільках мясціліся прытулак для ўбогіх, агароды ды крамы⁴⁵⁹. У крыніцах другой паловы 18 ст. змешчана наступнае апісанне: „*Вуліца Замкавая. Пляц мескі пры могільках фарскіх Сымон Рэзнік. Будынак тамжа п. Гросмана пляц мескі*”⁴⁶⁰. Аналагічны цікавы запіс быў зафіксаваны ў тагачасным інвентары гарадзенскага фарнага касцёла: „*Будынак кнігара на могільках, якога дзверы да горада, вокны на могількі*”⁴⁶¹.

⁴⁵⁵ НГАБ у Гродне, Ф. 886 воп. 1 спр. 308 арк. 2.

⁴⁵⁶ Тамсама, Ф. 257 воп. 1 спр. 2 арк. 1; спр. 12; АГФ, с. 41.

⁴⁵⁷ Ph. Ariés, *Człowiek...*, s. 65, 73-75, 78.

⁴⁵⁸ *KDKW*, t. 1, z. 1, s. 474.

⁴⁵⁹ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 12адв.

⁴⁶⁰ ЛДГА, СА 3862 арк. 71адв.

⁴⁶¹ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 12адв.

Праблема празмернай загрузчанасці могілкавай прасторы шматлікімі пабудовамі выклікала занепакоенасць гарадзенскага магістрата, а ў выніку вызначэння горада месцам правядзення сойма Рэчы Паспалітай набыла новую актуальнасць. Па гэтай прычыне сойм 1690 г. звярнуўся да горада з настойлівай просьбай аб неабходнасці пераносу „з Рынку крамаў драўляных, свірнаў, усіх ятак, таксама і на могілках, якое з’яўляецца месцам пасвечаным (*locus consecratus*)”⁴⁶².

Пажар, які спустошыў значную частку горада ў маі 1753 г., пашкодзіў таксама могілкавую браму ды іншыя пабудовы⁴⁶³. У апісанні гарадзенскага фарнага касцёла 1762 г. падавалася, што „могілкі вакол мурам абнесены, маюць тры брамы”⁴⁶⁴. Тое самае было заўважана ў візітацыі касцёла 1783 г.: „могілкі калісьці мурам абнесены навакол, але гэты мур цяпер моцна руйнуецца”⁴⁶⁵. У датаваным гэтым жа годам лісце гарадзенскі пробашч Юзаф Мучынскі⁴⁶⁶ з заклапочанасцю канстатаваў: „Могілкі застаюцца побач з фарным касцёлам, я б хацеў перанесці іх за горад, пасля вызначэння прыстойнага для могілак месца [...] па прычыне заразных смуроў, асабліва ў час летняй смякаты”⁴⁶⁷.

Ліст ксяндза Юзафа Мучынскага прадстаўляе падвойную цікавасць. Апошні звяртаў увагу не толькі на стан могілак. Паміж ягоных радкоў можна было ўбачыць занепакоенасць блягімі санітарна-гігіенічнымі ўмовамі горада ды пагрозай распаўсюджвання інфекцыйных захворванняў. Не выклікае сумнення, што гэтымі ж меркаваннямі кіравалася Камісія Паліцыі Абодвух Народаў Рэчы Паспалітай⁴⁶⁸, якая ў 1791 г. прыняла рашэнне аб пераносе могілак па-за межы гарадоў. 18 лютага 1792 г. было абвешчана аб неабходнасці ўзгаднення плана дзеянняў у гэтым пытанні паміж магістратам і духавенствам. Закладанне ж могілак на новых месцах меркавалася распачаць 1 мая 1792 г.⁴⁶⁹

⁴⁶² На практыцы справа не зрушылася з месца ажно да 1804 г., калі могілкі „з агародамі і будоўлямі” былі канчаткова ліквідаваны (VL, t. V, s. 399; НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 32адв).

⁴⁶³ *Wiadomość o pożarze zdarzonym 1753 roku w Grodnie* (далей *Wiadomość o pożarze...*) // Ondyna Druskienickich Źródła, Grodno, 1846, z. 7, s. 38.

⁴⁶⁴ АР БАН Літвы, Ф 43-8185 арк. 35.

⁴⁶⁵ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк. 4.

⁴⁶⁶ Юзаф Мучынскі нарадзіўся каля 1727 г. у Гарадзенскім павеце. Вучыўся ў езуіцкай школе. Доктар тэалогіі. З 1783 г. быў пробашчам гарадзенскай фарнай парафіі. Рэктар гарадзенскай школы Адукацыйнай Камісіі. Памёр 4 лютага 1793 г. Пахаваны ў гарадзенскім фарным (паезуіцкім) касцёле (ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 3985 арк. 12адв; НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 1, спр. 3 арк. 174; *Korrespondent Kraiowy i Zagraniczny*, 1793, nr 15, s. 281).

⁴⁶⁷ АР БАН Літвы, Ф 43-8193 арк. 1адв.

⁴⁶⁸ Памянёная камісія выконвала ролю міністэрства адміністрацыі. Да яе кампетэнцыі належалі пытанні аховы парадку ды грамадскай бяспекі. Яе назва выводзілася ад грэчаскага слова *politeia*—дзяржаўнасць, грамадзянскія правы.

⁴⁶⁹ A. Zahorski, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa, 1959, s. 116.

У Гародні пад перанос могілак быў выдзелены надзел з зямельнага фонду каралеўскай эканоміі за яе ўсходняй мяжой. Запісы ў пахавальных метрыках гарадзенскага фарнага касцёла з 1 мая 1792 г. лаканічна паведамляюць аб тым, што „*locus sepulctus [...] est exter urbem*”⁴⁷⁰. На працягу мая—снежня 1792 г. тут было пахавана ўжо каля 200 чалавек⁴⁷¹.

Заснаванне фарных могілак не спыніла моцна ўкаранелай традыцыі пахаванняў у касцёлах. У склепах мясцовых храмаў надалей хавалі святарства, шляхту ды заможнае мяшчанства. Яскравым прыкладам можа паслужыць пахаванне генерал-маёра Грыгорыя Волана, якое адбылася 9 лістапада 1792 г. у касцёле гарадзенскіх дамініканцаў⁴⁷².

Паводле крыніц 1793 г., старадаўнія каталіцкія могілкі Гародні, што мясціліся ля фарнага касцёла, паступова прыходзілі ў заняпад. Руйнаваўся паркан, а драўляная скульптура над галоўнай брамай могілак „*была пашкоджана*”⁴⁷³. І толькі адна з брам заставалася ў здавальняючым стане. Акрамя таго, на яго тэрыторыі стаяў шпіталь і рос сад, у „*якім знаходзяцца розныя фруктовыя дрэвы зноў пасаджаныя*”⁴⁷⁴. Апошні раз фарныя могілкі ўпамінаюцца ў 1804 г., калі, згодна з указам расійскага імператара Аляксандра I, касцёл са збудаваннямі і могілкамі быў перададзены ў распараджэнне праваслаўнай царквы⁴⁷⁵.

Даўнія каталіцкія могілкі, памяць аб якіх абсалютна зацёрлася, былі не толькі месцам пахаванняў, але выдатным прыкладам развіцця мясцовага рамеснага мастацтва. Могілкавы комплекс аздаблялі помнікі невядомых каменячосаў, сніцараў ды кавалёў. Аб гэтым сведчыць інвентар фарнага касцёла 1762 г., у якім было зазначана: „*першая брама вялікая падвойная дошкамі абшыта; на ёю невялікі хор з зялёнымі балясамі і фігурай Укрыжаванага Пана Езуса сныцарскай работы*”⁴⁷⁶.

Яшчэ адны **парафіяльныя каталіцкія могілкі** знаходзіліся на занёманскім прадмесці горада побач з французсканскім кляштарам. Першыя дакладныя звесткі аб іх паходзяць з 1665 г. Хаця, хутчэй за ўсё, яны былі закладзены раней. Аб гэтым сведчаць укосныя згадкі аб занёманскіх „*магілах рылаўскіх*”⁴⁷⁷.

Могілкі ляжалі перад галоўным фасадам касцёла, паміж Навадворскай ды Лабенскай вуліцамі⁴⁷⁸. Пытанне аб часе іх перано-

⁴⁷⁰ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 31-31адв; спр. 3 арк. 159.

⁴⁷¹ Тамсама, арк. 159-173.

⁴⁷² Korrespondent Warszawski, 1792, nr 90, s. 865.

⁴⁷³ НГАБ у Гродне, Ф. 259 воп. 1 спр. 34 арк. 12адв.

⁴⁷⁴ Тамсама.

⁴⁷⁵ Тамсама, арк. 32адв.

⁴⁷⁶ Тамсама.

⁴⁷⁷ Як вядома, занёманскае прадмесце Гародні ў тагачасных крыніцах часта акрэслівалася Рылаўцамі (НГАБ Ф. 1761 воп. 1 спр. 1 арк. 180адв).

⁴⁷⁸ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 220.

су з-пад касцёла па-за гарадскія межы застаецца да канца не высветленым. Захаваныя метрыкі пахаванняў натуюць факт функцыянавання новых могілак ужо ў 1798 г.⁴⁷⁹, хаця, як можна дапусціць, яны маглі быць перанесены недзе каля 1792 г.

У Гародні існаваў шэраг **прыкляштарных могілак**: бернардынак на Маставой вуліцы, брыгітак на Азёрскай вуліцы ды бернардынцаў⁴⁸⁰. Ля кафедральнай гарадзенскай царквы Найсвяцейшай Прачыстай Багародзіцы ляжалі гарадзенскія **парафіяльныя могілкі**, якія ў адным з дакументаў пачатку 17 ст. былі названы „*погостом*”⁴⁸¹. Не выключана, што апошнія існавалі ўжо ў 13—14 ст. як праваслаўныя.

Яшчэ адныя **праваслаўныя могілкі** размяшчаліся на Падоле ля царквы Св. Крыжа. Праўдападобна, сваімі пачаткамі яны сягаюць у часы сярэднявечча. Як вядома, у 1675 г. уніяцкі мітрапаліт Кіпрыян Жахоўскі дараваў кармелітам царкоўны пляц з „*могілкамі брацтва гарбарскага*”⁴⁸². Наступныя звесткі пра могілкі паходзяць з 1721 г. Насельніцтва горада апекавала іх яшчэ ў сярэдзіне 18 ст. У акце куплі-продажу сядзібы вярочніка Годфрыда Борна ў 1758 г., размешчанай на Падольнай вуліцы, гаварылася, што пляц межаваў з „*магіламі*”⁴⁸³.

Ля паўночна-заходняй мяжы горада існавалі могілкі царквы Св. Мікалая, якія ўпамінаюцца яшчэ ў 1736 г. Могілкі Васкрасенскай царквы ў 18 ст. размяшчаліся побач з храмам, на скрыжаванні Рэзніцкай вуліцы і завулка, які ішоў у бок Азёрскай вуліцы⁴⁸⁴. У крыніцах узгадваецца аб тым, што яны існавалі яшчэ ў 1768 г. Сляды гэтага месца пахавання можна было заўважыць яшчэ ў першай палове 19 ст. Крыжы і сляды магіл можна было ўбачыць у садзе мяшчаніна Вайткоўскага. Людскія косці часта трапляліся капітану Сакалову, уладальніку аднай з сядзіб на Рэзніцкай вуліцы⁴⁸⁵.

⁴⁷⁹ Тамсама, Ф. 1761 воп. 1 спр. 15 арк. 971; ЛДГА, Ф. 694 воп. 10 спр. 97 арк. 186, 192; Ю. Гардзеў, *3 гісторыі помнікаў французскай парафіі г. Гродна // КЗ*, вып. 4, Гародня 1997, с. 66.

⁴⁸⁰ ЛДГА, Ф. 694 воп. 1 спр. 4020 арк. 259, 289; Ф. 1274 воп. 1 спр. 61 арк. 98.

⁴⁸¹ НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 29; *Описание документов архива ...*, т. 1, с. 131.

⁴⁸² НГАБ, Ф. 1800 воп. 1 спр. 1 арк. 565.

⁴⁸³ НГАБ у Гродне, Ф. 14 воп. 1 спр. 566 арк. 69адв; НГАБ, Ф. 1761 воп. 1 спр. 11 арк. 242.

⁴⁸⁴ Камісарскі дэкрэт „у справе горада з уладальнікамі гарадскіх грунтаў і пляцаў” называе гэту вуліцу „вулачкай, што ідзе ля царквы Васкрасенскай да Рэзніцкай вуліцы” (НГАБ у Гродне, Ф. 14 воп. 1 спр. 566 арк. 69адв).

⁴⁸⁵ *ПКГГ на 1866 год*, с. 22; НГАБ у Гродне, Ф. 14 воп. 1 спр. 566 арк. 5.